

Δίκτυ προστασίας: Η πολιτική οικονομία της εισοδηματικής φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης¹

Βλάσης Μισσός

Ερευνητής ΚΕΠΕ

Περίληψη

Το δίκτυ προστασίας αποτελεί θεσμική έκπτωση των αναπτυξιακών διαστάσεων του Κοινωνικού Κράτους. Η εφαρμογή του στην Ελλάδα κατά την περίοδο της παρατεταμένης ύφεσης είναι συνεπής με τους κανόνες δημοσιονομικής πειθαρχίας και τις πολιτικές δημοσιονομικής προσαρμογής και εσωτερικής υποτίμησης. Στο παρόν κείμενο εξετάζεται το γενικότερο δημοσιονομικό σκεπτικό λειτουργίας του νέου υποτιμημένου μηχανισμού επιδοματικής πολιτικής και ο ρόλος του στη διαχείριση της εισοδηματικής φτώχειας. Παράλληλα, προτείνεται ένας διαφοροποιημένος δείκτης αποτύπωσης του ποσοστού φτώχειας, ώστε να παρακαμφθούν οι αδυναμίες που χαρακτηρίζουν τη συμβατική εκδοχή του. Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων βασίζεται σε πρωτότυπη επεξεργασία μικροδομένων των Ερευνών Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (SILC).

Abstract

A safety net constitutes no less than an institutional alteration of the former Social Welfare System the developmental aspects of which were abruptly degraded. Its gradual implementation was accelerated during the period of prolonged recession in Greece and was in complete alignment with the rules of fiscal discipline and the policies of fiscal consolidation and internal devaluation. Throughout the essay, the main operational features of the safety net are examined along with its role on managing income poverty. In addition, an alternative to the conventional index of measuring poverty is proposed, constructed so as to incorporate the severe depreciation of household's disposable income. All results are based on original micro-data processing of the Surveys of Income and Living Condition (SILC).

---

1. Ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλω να απευθύνω προς τους δύο ανώνυμους κριτές, οι παρατηρήσεις των οποίων συνέβαλλαν στη βελτίωση του περιεχομένου και των επιχειρημάτων που εκφράζονται στο παρόν κείμενο. Ως είθισται, όποια λάθη και παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα. Για επικοινωνία: vmissos@kepe.gr

1. Εισαγωγή

Μία από τις σημαντικότερες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του 2009 στην Ελλάδα αντανakλάται στην θεσμική υποβάθμιση του Κοινωνικού Κράτους (παιδεία, υγεία, κοινωνική ασφάλιση/προστασία κτλ.) και τη μετατροπή του σε δίκτυ προστασίας² (Cox, 1997, p. 397, Graham, 2010). Την περίοδο 2010-2018, το παλαιότερο και από πολλές απόψεις προβληματικό (Γράβαρης, 1998, Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου, 2004) Σύστημα Κοινωνικής Προστασίας (ΣΚΠ) αντικαταστάθηκε από μία νέα θεσμική οντότητα, συνεπή με τους δημοσιονομικούς στόχους των προωθούμενων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που αναλήφθηκαν με γνώμονα τα τρία Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ, Αργεΐτης κ.α., 2018). Το παρόν κείμενο αποτελεί απόπειρα κριτικής προσέγγισης και διαφοροποιημένης ανάγνωσης των απώτερων στόχων του νέου πλέγματος κοινωνικών επιδομάτων και παροχών, αποσαφηνίζοντας το πολιτικό περιεχόμενο των προδιαγραφών του. Το δίκτυ προστασίας αποτελεί συμβιβαστική λύση στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού που έχει λάβει η Ευρωπαϊκή Ένωση γεγονός που περιγράφεται και από τη σχέση μεταξύ του ΣΚΠ και των κανόνων δημοσιονομικής πειθαρχίας. Η ιδεολογική κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού στην Ευρώπη έχει επιφέρει βαθιές αλλαγές στο πλαίσιο χάραξης της ευρύτερης οικονομικής πολιτικής, οι οποίες κατορθώνουν και εκτοπίζουν την αναπτυξιακή σημασία και λειτουργία του Κοινωνικού Κράτους στο περιθώριο της οικονομικής ζωής (Beck 2000).

Στην επικρατούσα αφήγηση για την άσκηση οικονομικής πολιτικής, η ιδέα για ένα δίκτυ προστασίας απαντάει στην ανάγκη συγκρότησης ενός ελάχιστα παρεμβατικού και περιορισμένα αναδιανεμητικού κράτους ως απαραίτητη θεσμική προϋπόθεση για την ύπαρξη στοιχειώδους κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης που απαιτείται, ώστε να επιτευχθεί η επιτυχής εφαρμογή των πολιτικών περιστολής δημόσιων δαπανών (IMF, 2014). Ταυτόχρονα, η περιορισμένου επιπέδου αναδιανεμητική επίδραση ενός αντίστοιχου πλέγματος παροχών, ενταγμένη στη λογική της επίτευξης υψηλών δημοσιονομικών στόχων και πρωτογενών πλεονασμάτων, συμβάλλει στην αποκατάσταση της δημοσιονομικής αξιοπιστίας (Bastagli et al., 2012) που κατά την περίοδο 2010-2018, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς στόχους των μέτρων λιτότητας που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, και όπως παρουσιάζεται στις παρακάτω ενότητες, η άσκηση κοινωνικής πολιτικής κατέστη σταδιακά δευτερεύουσας σημασίας, ή αποτέλεσμα προηγούμενης ταμειακής επάρκειας του δημοσίου ώστε να είναι συμβατή με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες περιορισμού των δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Στον αντίποδα μίας τέτοιας προσέγγισης τοποθετείται η δυνατότητα συγκρότησης ενός Κοινωνικού Κράτους με αναπτυξιακό χαρακτήρα, δηλαδή με αρμοδιότητες πρόγνωσης, διάγνωσης και παρέμβασης, αναφορικά με τους κινδύνους που εκπορεύονται από την εισοδηματική ανισότητα και φτώχεια, καθώς επίσης και σε άμεση σύνδεση με το παραγωγικό σύστημα (Huber and Stephens, 2001). Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και ο περισσότερο μετριοπαθής προσδιορισμός του Κοινωνικού Κράτους από τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας, ως ένας κεντρικής σημασίας θεσμός που «διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην ενίσχυση της εγχώριας ζήτησης και της παραγωγικότητας, υποβοηθώντας τη διαρθρωτική μεταμόρφωση της εθνικής οικονομίας,

2. Ως μετάφραση του αγγλικού όρου 'safety net', στον δημόσιο λόγο αποδίδεται ως «δίκτυ ασφαλείας/προστασίας» αλλά και ως «ιστός ασφαλείας/προστασίας».

προωθώντας αξιοπρεπείς θέσεις εργασίας» (ILO, 2017, σελ. v). Όπως γίνεται κατανοητό, ο παρεμβατικός ρόλος και δυναμική ενός αναπτυξιακού Κοινωνικού Κράτους απέχει παρασάγγας από ένα παθητικό και πλαισιωμένο από δημοσιονομικούς περιορισμούς, κράτος πρόνοιας. Οι διαφορές μεταξύ τους εντοπίζονται σε διάφορα επίπεδα.

Πρωτίστως, η κυρίαρχη-νεοφιλελεύθερη σκέψη υποστηρίζει ότι οι διαρθρωτικές περικοπές του δημόσιου τομέα μπορούν να έχουν σταθερή θετική επίδραση στο ΑΕΠ μιας χώρας (Alesina et al., 1998, Ardagna, 2009). Ο ρόλος των Δαπανών Κοινωνικής Προστασίας (ΔΚΠ) θεωρείται ότι είναι επιβαρυντικός και ανασταλτικός, εφόσον δημιουργεί πληθώρα αντικινήτρων για την ανάληψη ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Δευτερευόντως, σε επίπεδο άσκησης πολιτικής, ενσωματώνει τα πολλαπλά σχήματα Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος (Δημουλάς, 2017), αποδεχόμενο την ορθότητα των δραστικών περικοπών (εξορθολογισμού) του κρατικού προϋπολογισμού, προσβλέποντας παράλληλα στο άνοιγμα της αγοράς ασφάλισης, μέσω παροχής ιδιωτικών προγραμμάτων υγείας και συνταξιοδότησης.

Από μία διαφοροποιημένη άποψη οι αναπτυξιακές διαστάσεις του Κοινωνικού Κράτους υπηρετούνται από την καθολικότητα των κοινωνικών παροχών οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονες αναδιανεμητικές επιδράσεις των δημόσιων πόρων και από υψηλή, ανταποδοτική φορολογία. Η απρόσκοπτη λειτουργία του, απαιτεί σειρά παράλληλων πρωτοβουλιών και παραγωγικού σχεδιασμού, με απώτερο στόχο την ενεργοποίηση αναξιοποίητων πόρων σε τομείς παραγωγής υψηλής προστιθέμενης αξίας που να εντάσσονται στο συνολικότερο αναπτυξιακό πρότυπο μιας μεικτού τύπου οικονομίας (Βαϊτσός και Μισσός, 2018). Το παρόν κείμενο περιορίζεται στην κριτική εξέταση και προβληματική που απορρέει από τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη για το κράτος, δηλαδή στην οικονομική σκέψη που πλαισιώνει το δίκτυο προστασίας.

Συγκεκριμένα, στην ενότητα 2 σκιαγραφείται η πολιτική οικονομία του «νεοφιλελεύθερου» συστήματος παροχών στην Ελλάδα και αποσαφηνίζεται η συμβατότητά του με περιοριστικό πλαίσιο δημοσιονομικής διαχείρισης. Στην ενότητα 3 εξετάζεται το δίκτυο προστασίας στη βάση των δημοσιονομικών κανόνων που το περιγράφουν και των σκοπών που επιτελεί. Η τεκμηρίωση των θέσεων βασίζεται κυρίως σε κείμενα διεθνών φορέων και οργανισμών οι οποίοι διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην υποβάθμιση της κοινωνικής προστασίας κατά την περίοδο της παρατεταμένης ύφεσης. Στην ενότητα 4 στοιχειοθετείται η βασική προβληματική επί του συγκριτικού ύψους των ΔΚΠ στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση ενώ, στην ενότητα 5, προτείνεται μια διαφορετική προσέγγιση στη μέτρηση του ποσοστού φτώχειας, που να λαμβάνει υπόψη την επίπτωση των εφαρμοζόμενων πολιτικών και της ύφεσης στο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων βασίζεται σε πρωτότυπη επεξεργασία των μικροδοσμένων της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (SILC).

2. Η μετάλλαξη του Κοινωνικού Κράτους σε δίκτυο προστασίας

Μία από τις πλέον ουσιαστικές προεκτάσεις της οικονομικής κρίσης του 2009 στην Ελλάδα εντοπίζεται στο ότι ο ρόλος και η σημασία του Κοινωνικού Κράτους στην προώθηση της ευημερίας διήλθε μέσα από μια διαδικασία θεσμικής μετάλλαξης και ριζικού μετασχηματισμού. Αν και με

κάποια μικρή καθυστέρηση, οι εγχώριες εξελίξεις ακολούθησαν τις ευρύτερες διεθνείς, που στις βιομηχανικά προηγμένες καπιταλιστικές χώρες εκφράστηκαν από τη σταδιακή εμπέδωση, τη θεσμική ένταξη καθώς και ενίσχυση των ιδεών του νεοφιλελευθερισμού (Schram, 2015, κεφ. 1). Όπως αναλύεται στη συνέχεια, αυτό μπορεί να διαπιστωθεί και από το γεγονός ότι οι βασικοί άξονες παροχής κοινωνικής προστασίας αναθεωρήθηκαν έτσι ώστε να είναι συμβατοί με τους αγοραίους όρους ενός ιδιότυπου σχήματος δημοσιονομικού κόστους-οφέλους. Από την άλλη μεριά, μια διαφορετική όψη της νεοφιλελεύθερης αναμόρφωσης του νέου συστήματος παροχών αξίζει ιδιαίτερης αναφοράς. Όπως σημειώνεται από τον Harcourt (2010), σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη για το ρόλο της κοινωνικής προστασίας, το γενικό σκεπτικό παροχής των επιδομάτων προϋποθέτει την σχεδόν αποκλειστική αποδοχή και ανάληψη προσωπικής ευθύνης των ατόμων/δικαιούχων για την οικονομική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει. Σε αυτό το πλαίσιο, τα άτομα ή τα νοικοκυριά προσεγγίζονται με την υπόθεση ότι λαμβάνουν τις αποφάσεις τους ατομικά, αποδεχόμενοι τον περιορισμένο ορίζοντα των εισοδηματικών τους δυνατοτήτων, αντιμετωπίζοντας μόνοι τους τις συνέπειες ενός καθεστώτος προστασίας που τους προτρέπει συνεχώς προς έναν ολοένα και πιο πειθαρχημένο, περισσότερο εγκρατή και λιτό βίο.

Παράλληλα, ο διεθνώς μεταβαλλόμενος χαρακτήρας του υπό διαμόρφωση συστήματος προστασίας στη χώρα μας φαίνεται να ακολουθεί μια επαρκώς διαφοροποιημένη εκδοχή του παλαιότερου, «φιλελεύθερου» τύπου, όπως αυτός περιγράφεται στο κλασικό πλέον έργο του Esping-Andersen (1990). Σύμφωνα με τον Palley (2018) τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεοφιλελεύθερης άποψης για την παροχή κοινωνικής προστασίας μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής: i) φθίνουσα γενναιοδωρία, τόσο σε όρους χρηματικών αξιών, όσο και διάρκειας επιδόματος στους δικαιούχους ii) αντικατάσταση του είδους των παροχών από καθολικά, σε επιδόματα που δίδονται κατόπιν ελέγχου πόρων των δικαιούχων (means-tested), iii) περαιτέρω αποχώρηση του δημόσιου τομέα από τη διαδικασία παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών και iv) χρηματοδότηση της κοινωνικής ευημερίας από φόρους οι οποίοι επιβάλλονται στην εργασία παρά στο κεφάλαιο. Παρακάτω, αναφερόμενοι στην περίπτωση της Ελλάδας, η ανάλυση επικεντρώνεται στα δύο πρώτα γνωρίσματα, μέσα από την υιοθέτηση της λογικής που διέπει το δίκτυο προστασίας και με δεδομένους τους αυστηρούς δημοσιονομικούς στόχους στους οποίους εντάσσεται.

Το νέο πλαίσιο δημοσιονομικής πολιτικής της ΕΕ (European Commission, 2017) δεν επιδέχεται παρερμηνειών. Η αυστηρότητα της δημοσιονομικής ουδετερότητας που εφαρμόστηκε μετά το 2010 στη χώρα μας επιβάλλει ότι κάθε επιπλέον δαπάνη του Κρατικού Προϋπολογισμού, θα πρέπει να αντισταθμίζεται από αντίστοιχα έσοδα, έτσι ώστε να τηρείται ο «χρυσός κανόνας» (Υπ. Οικονομικών, 2014, σελ. 15) του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού. Η θεσμοθέτηση της διπνεκούς λιτότητας στην οποία υποβάλλονται οι χώρες της ΕΕ περιγράφεται επίσης με σαφήνεια στα κείμενα του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Stability and Growth Pact) καθώς και στο πιο περιοριστικό Δημοσιονομικό Σύμφωνο (Fiscal Compact). Το πρώτο αναθεωρείται συνεχώς από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και περιλαμβάνει ένα γενικό πλαίσιο καθορισμού των όρων επίτευξης δημοσιονομικής φερεγγυότητας. Το δεύτερο αποσκοπεί στην περαιτέρω ενίσχυση της δημοσιονομικής πειθαρχίας ως όχημα για τη βελτίωση των μεγεθών του χρέους και της συρρίκνωσης των ελλειμμάτων και περιλαμβάνει ένα σύνολο περιοριστικών κανόνων, οι

βασικές προτάσεις των οποίων θα μπορούσαν να στοιχειοθετηθούν ως εξής:³

- Δέσμευση κυβερνήσεων για επίτευξη ισοσκελισμένου ή πλεονασματικού προϋπολογισμού. Εκτός εξαιρετικών περιστάσεων, το κατώτατο όριο του διαρθρωτικού ελλείμματος τοποθετείται στο 0,5% του ΑΕΠ.
- Σε περίπτωση που το δημόσιο χρέος κυμαίνεται κάτω του 60% του ΑΕΠ, το διαρθρωτικό⁴ έλλειμμα δύναται να ανέλθει στο 1%, ενώ σε αντίθετη περίπτωση επιβάλλεται η ενεργοποίηση αυτόματων μηχανισμών διόρθωσης, κατόπιν προηγούμενης συμφωνίας με την κυβέρνηση.
- Εάν το δημόσιο χρέος υπολογίζεται να είναι μεγαλύτερο του 60%, τίθεται ρήτρα μέσης ετήσιας αποκλιμάκωσης ίση με 1/20.
- Τέλος, στην περίπτωση υπερβολικού ελλείμματος, κατόπιν συνεννόησης με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εφαρμόζεται πρόγραμμα διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που εμποτεύεται σύμφωνα με το πλαίσιο που περιγράφεται εντός του Συμφώνου Σταθερότητας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η περιστολή των ΔΚΠ και γενικά των λειτουργιών που προσδιορίζουν το ρόλο του Κοινωνικού Κράτους, προκύπτει ως προέκταση των όρων δημοσιονομικής εξυγίανσης. Η αρχή της περιστολής των δημόσιων δαπανών θεωρείται πλέον κοινός τόπος και οδηγός κατά την άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Οι ευρύτατα χρησιμοποιούμενοι όροι της «αποτελεσματικότητας» (effectiveness) και του «εξορθολογισμού» (rationalization), προβάλλονται ως οι αδιαμφισβήτητοι κριτές της μεταρρυθμιστικής επιτυχίας των τριών ΠΟΠ που εφαρμόστηκαν την περίοδο 2010-2018, καθώς συντελούν στη μετατροπή και υποκατάσταση του παρελθόντος ΣΚΠ, με ένα νέο που διέπεται από το κριτήριο της στόχευσης (targeting).

Η ιδέα των στοχευμένων δαπανών αποτελεί τον μανδύα ευαισθησίας ενός συρρικνωμένου και ανίσχυρου συστήματος προστασίας προς εξυπηρέτηση των πολιτικών λιτότητας. Σε έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας επί του ελληνικού ΣΚΠ αναφέρεται ότι οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις σκοπεύουν «στον εξορθολογισμό και ενοποίηση των προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας [...] ώστε οι πόροι του να δρομολογούνται σε περισσότερο στοχευμένα προγράμματα και ως εκ τούτου να προστατεύουν αποτελεσματικότερα τους φτωχότερους κάτοικους στην Ελλάδα» (World Bank, 2016; 4). Οι πολυάριθμες εξοικονομήσεις από την περιστολή των λογαριασμών του κρατικού προϋπολογισμού εξασφαλίζουν ένα επίπεδο δημοσιονομικού χώρου, απαραίτητου

3. Αναφορικά με το οικονομικό και πολιτικό σκεπτικό των δημοσιονομικών κανόνων, βλ. Degryse, 2012 και Eichengreen and Wyplosz (1998).

4. Η διάκριση μεταξύ «κυκλικού» και «διαρθρωτικού» ελλείμματος που περιλαμβάνεται στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και των υπόλοιπων θεσμικών φορέων άσκησης πολιτικής (ιδιαίτερα του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας), δεν είναι ευρέως αποδεκτή (Hein and Truger, 2013). Η αποδοχή της διάκρισης υπονοεί την ύπαρξη μιας μακροχρόνιας ισορροπίας που προσδιορίζεται από τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, κυρίως την προώθηση αμφισβητούμενων κανόνων ευελιξίας. Η συγκεκριμένη ευελιξία είναι ανεξάρτητη από τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις της ζήτησης ή του μακροοικονομικού περιβάλλοντος. Η διάκριση μεταξύ «κυκλικού» και «διαρθρωτικού» ισοζυγίου μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεροληπτική. Και αυτό διότι το διαρθρωτικό σκέλος είναι ενδογενές, αφού με τη σειρά του βασίζεται σε μια δυνητικά καλύτερη λειτουργία της οικονομίας και του ΑΕΠ. Για παράδειγμα, εάν υποθεθεί ότι η μεγέθυνση του ΑΕΠ μιας οικονομίας είναι –επί σειρά ετών– απόσπασμα υψηλή και ότι βασίζεται σε πολλαπλά παροδικά και έκτακτα μέτρα τόνωσης της ζήτησης, τότε ενδεχομένως και το δυνητικό ΑΕΠ από το οποίο εκπορεύεται η έννοια του «διαρθρωτικού ισοζυγίου» δεν αναμένεται να παραμείνει ανεπηρέαστο.

για την κάλυψη ενός ικανού αριθμού ατόμων/νοικοκυριών που χρήζουν άμεσας ανάγκης παροχών και στήριξης.

Παράλληλα, η βελτίωση της στόχευσης προϋποθέτει την θέσπιση κατάλληλων εισοδηματικών κριτηρίων που αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τον φτωχό και όχι τον γενικό πληθυσμό, εξωθώντας τους δικαιούχους προς έναν διαρκή και έμμεσο στιγματισμό, αλλά και υφέρποντα αποκλεισμό και διαχωρισμό. Η προστασία που παρέχεται από το νεοφιλελεύθερο δίκτυ προστασίας, διέρχεται μέσα από την σταδιακή εμπέδωση και αποδοχή ενός κοινωνικο-οικονομικού προφίλ, άμεσα συνδεδεμένου με τα χαμηλότερα κλιμάκια της εισοδηματικής κατανομής. Παράλληλα, το ύψος των μεταβιβαστικών πληρωμών σχετίζεται με τον υφιστάμενο χαρακτήρα της εισοδηματικής φτώχειας, επιτελώντας έναν ρόλο οριακής ενίσχυσης των πολύ χαμηλών εισοδημάτων. Καί' αυτό τον τρόπο, έμμεσα, το δίκτυ προστασίας προβαίνει σε μια θεσμική αναγνώριση των συνθηκών φτώχειας, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης ομάδας ευάλωτου πληθυσμού που δεσμεύεται να ζει στο όριο ενός μεταβαλλόμενου, ελάχιστου εισοδηματικού επιπέδου.

Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της λογικής αποτελεί και η εφαρμογή του προνοιακού προγράμματος του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης στο οποίο αναγνωρίζεται μια νέα –για τα ελληνικά δεδομένα– υπό-κατηγορία «φτωχών», οι «ακραία φτωχοί». Η εισαγωγή του νέου όρου συντελεί στον περαιτέρω θρυμματισμό της κοινωνικής συνοχής, αναβαθμίζοντας εμμέσως την κατάσταση της μη-ακραίας φτώχειας στην αντίληψη του νομοθέτη και υποβαθμίζοντας –καί' επέκταση– την ανάγκη κρατικής στήριξης προς αυτούς. Η εννοιολογική έκπτωση συντελείται μέσω ενός σχήματος αρνητικής διαλεκτικής κατά την οποία, η παραγωγή του νέου όρου σηματοδοτεί τον υποβιβασμό των κατώτατων ορίων ενεργοποίησης εισοδηματικής στήριξης. Η επικέντρωση και ανάδειξη του χαμηλότερου εισοδηματικού επιπέδου διαβίωσης της ακραίας φτώχειας αποτελεί βάση σχετικοποίησης της θέσης των μη-ακραία φτωχών και διαμορφώνει ένα πεδίο πολιτικής νομιμοποίησης για τη θεμελίωση της αποτελεσματικότητας των στοχευμένων παροχών. Σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό, σημαντικό τμήμα των παροχών κατευθύνεται προς νοικοκυριά που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας ή σοβαρής υλικής αποστέρησης (*severe material deprivation*). Με τον τρόπο αυτό, το χαρακτηριστικό γνώρισμα της καθολικότητας των παροχών υπόκειται σε περαιτέρω εξασθένηση και αντικαθίσταται από μία πολύπλοκη περιπτώσιολογία, άμεσα συνδεδεμένη με τους κανόνες δημοσιονομικής πειθαρχίας.

Στο δίκτυ προστασίας, η έννοια της φτώχειας είναι μεταβαλλόμενη και προσδιορίζεται από το γενικό επίπεδο εισοδήματος της οικονομίας. Συνεπώς, υπό την προϋπόθεση ότι το συνολικό εισόδημα συρρικνώνεται και οι πόροι του δημοσίου περιστέλλονται –όπως συνέβη κατά την περίοδο 2009-2016 στην Ελλάδα– η κατανομή των ΔΚΠ μετατρέπεται σε τυπική άσκηση νεοκλασικής θεωρίας. Έτσι, ο πληθυσμός που χαρακτηρίζεται ως «ακραία φτωχός» προσαρμόζει το επίπεδο διαβίωσής του στους μειωμένους πόρους και όχι το αντίθετο. Το πολιτικό πρόσχημα περί αξιοποίησης των ελάχιστων πόρων κοινωνικής προστασίας προς εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που τους έχει πραγματικά ανάγκη, επιτελεί δύο τουλάχιστον στόχους. Από τη μία μεριά σέβεται τη θεσμοθέτηση της λιτότητας στη δημοσιονομική διαχείριση, ενώ από την άλλη εμφανίζει μια συμπονετική όψη του νεοφιλελεύθερου κράτους προς εκείνους που έχουν πολύ χαμηλό οικογενειακό εισόδημα, δηλαδή τους ακραία φτωχούς. Παρ' όλα αυτά, η επίδρασή του στην διαχείριση των συνθηκών φτώχειας, όπως δείχνεται στην ενότητα 4 και 5, κρίνεται αμφισβητήσιμη.

3. Κανόνες που περιγράφουν το δίκτυ προστασίας

Από την έναρξη της κρίσης του 2009 και ύστερα, η λογική των στοχευμένων παρεμβάσεων ή ενισχύσεων ή φορο-ελαφρύνσεων στη βάση του εξορθολογισμού των δημοσιονομικών δαπανών, σηματοδότησε ριζικές αλλαγές στη φυσιογνωμία του εγχώριου συστήματος προστασίας. Μεταξύ άλλων, η έλευση μιας ουσιαστικής αναδιάρθρωσης επετεύχθη με την απόδοση των παροχών να διέρχεται μέσω αυστηρών διαδικασιών ελέγχου πόρων των δικαιούχων. Επί παραδείγματι, ύστερα από την υπογραφή του πρώτου ΠΟΠ από την ελληνική κυβέρνηση το 2010 ενεργοποιήθηκε η συζήτηση για την θέσπιση ενός νέου συστήματος συνταξιοδότησης, το οποίο θα είχε τη δυνατότητα απόδοσης συντάξεων βάσει εισοδηματικών κριτηρίων των ασφαλισμένων. «Το νέο σύστημα θα περιλαμβάνει επίσης και μία κοινωνική σύνταξη βάσει ελέγχου πόρων των δικαιούχων, για όλους τους πολίτες άνω της κανονικής ηλικίας συνταξιοδότησης, έτσι ώστε να παρέχεται ένα σημαντικό δίκτυο προστασίας, συνεπές με την δημοσιονομική βιωσιμότητα» (IMF, 2010, p. 33).

Στην προηγούμενη μεταρρυθμιστική πρόταση του ΔΝΤ, η προσθήκη «για όλους τους πολίτες» αντισταθμίζεται από τον κανόνα περί απόδοσης της εν λόγω σύνταξης «βάσει ελέγχου πόρων των δικαιούχων», κανόνας ο οποίος δύναται να περιορίσει αισθητά το εύρος των δικαιούχων. Βεβαίως, εδώ, δεν υπονοείται ότι η χρηματική ενίσχυση δεν θα πρέπει να δίνεται με ένα πλαίσιο ιεράρχησης προς όλους όσους έχουν ανάγκη, αλλά το ζήτημα που εξετάζεται εδώ αναφέρεται στον τρόπο καθορισμού αυτού του ύψους, βάσει του οποίου κάποιοι αποκλείονται και δεν καθίσταται δικαιούχοι, καθώς επίσης και στις πολιτικές του στοχεύσεις. Με τη θέσπιση εξαιρετικά χαμηλών επιπέδων εισοδήματος, σημαντική μερίδα του πληθυσμού αποκλείεται από την επιδοματική πολιτική και αφήνεται έκθετη στους κινδύνους και τα αδιέξοδα που προκαλούνται από την ύφεση και την οικονομική δραστηριότητα. Η θέσπιση εισοδηματικών και περιουσιακών κριτηρίων για τη λήψη κοινωνικών επιδομάτων υπαγορεύθηκε από την στενότητα δημόσιων πόρων, τον εκτοπισμό του ελληνικού δημοσίου από τις διεθνείς αγορές κεφαλαίων και την αυστηροποίηση του πλαισίου στοχοθεσίας του κρατικού προϋπολογισμού, στο πλαίσιο εφαρμογής των κανόνων του Δημοσιονομικού Συμφώνου. Ως εκ τούτου και με κριτήριο την εξοικονόμηση πόρων, το εύρος των επιδομάτων περιορίστηκε δραστικά, παρά την απότομη αύξηση του πληθυσμού που βρισκόταν σε κατάσταση αδυναμίας να ανταποκριθεί στις καθημερινές του υποχρεώσεις.

Επί της ουσίας, πρόκειται για μια καθοριστική μετάλλαξη βασικών αρχών λειτουργίας του παλαιότερου κράτους πρόνοιας και την μετατροπή του σε πολλαπλά προγράμματα επιδομάτων που πραγματοποιούνται κατόπιν ελέγχου πόρων των δικαιούχων, σεβόμενα τις επιταγές του νεοφιλελεύθερου προτύπου κοινωνικής προστασίας (Palley, 2018). Το νέο ΣΚΠ δεν προσπαθεί να συμβάλλει ώστε να αναخαιτίσει την πτωτική πορεία της οικονομικής δραστηριότητας μέσω της ενίσχυσης των συνιστωσών της ζήτησης (βλ. σημαντική παρατήρηση του ILO στην εισαγωγή) αλλά αντιθέτως, ακολουθεί ή παρασύρεται από την καθοδική τάση της παραγόμενης αξίας, περιορίζοντας το εύρος του πληθυσμού στο οποίο μπορεί να παρέχει εισοδηματικές και άλλου τύπου, ενισχύσεις.

Κριτήρια όπως το ύψος του εισοδήματος, ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού και η κατάσταση απασχόλησης (άνεργοι-εργαζόμενοι) διαδραματίζουν τον πλέον σημαντικό ρόλο στην

απόδοση επιδομάτων. Βασικό στόχο των μεταρρυθμίσεων αποτελεί η βελτίωση της αποτελεσματικότητας της χρήσης των δημοσιονομικών πόρων περιορίζοντας εμμέσως και το πλήθος των δικαιούχων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι σύμφωνα με τα δεδομένα της Eurostat, την περίοδο 2009-2016, ο πληθυσμός των δικαιούχων σύνταξης αναπηρίας μειώθηκε κατά περισσότερο από 20 χιλιάδες άτομα. Γίνεται συνεπώς αντιληπτό ότι η μεταρρύθμιση προωθήθηκε με όχημα την οικονομική κρίση (Paratheodorou, 2015) καθώς η στήριξη των χαμηλότατων εισοδηματικών ομάδων κρίθηκε επιτακτική ώστε να επιτευχθεί μια ελάχιστη κοινωνική και πολιτική συναίνεση για τη στήριξη των πολιτικών λιτότητας (IMF, 2014).

Όπως παρατηρείται από τους Frabizio and Flamini (2015), πολλές χώρες που επλήγησαν από την οικονομική κρίση έρχονται αντιμέτωπες με μια δύσκολη πρόκληση που έχει να κάνει με τη διαχείριση της κοινωνικής αντίδρασης και αναταραχής. Κατά την εν λόγω προσέγγιση, οι κυβερνήσεις, υπό συνθήκες ενός εύθραυστου μακροοικονομικού περιβάλλοντος, στην προσπάθειά τους να περιορίσουν το μέγεθος των δημόσιων δαπανών, αντιμετωπίζουν δυσκολίες από την αυξανόμενη κοινωνική ένταση και τη σθεναρή αντίδραση των οργανωμένων μαζικών διαμαρτυριών, την υψηλή συμμετοχή στις γενικές απεργίες και την άρνηση συναινετικής στάσης από τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης. Η έρευνα καταλήγει ότι για την άμβλυση των κοινωνικών συγκρούσεων απαιτείται περιορισμός της ανισότητας που προκαλείται από τα μέτρα περικοπής του διαθέσιμου εισοδήματος και άρα ένας περισσότερο δίκαιος καταμερισμός των επιπτώσεων της δημοσιονομικής περιστολής. Κατά συνέπεια, η κατανόηση των συνεπειών των προγραμμάτων προσαρμογής στην κατανομή εισοδήματος ανάγεται σε μία εκ των βασικών προτεραιοτήτων των ασκούντων οικονομική πολιτική. Έτσι, αρκετές έρευνες που τάσσονται υπέρ της αναγκαιότητας της εφαρμογής λιτότητας (Cournède κα, 2013, Vegh and Vuleting, 2014) συμφωνούν στο ότι για την επιτυχή έκβαση των μέτρων και την επίτευξη θετικών και διατηρήσιμων ρυθμών μεγέθυνσης απαιτείται μια όσο το δυνατόν δικαιότερη κατανομή των βαρών της δημοσιονομικής περιστολής στον πληθυσμό.⁵

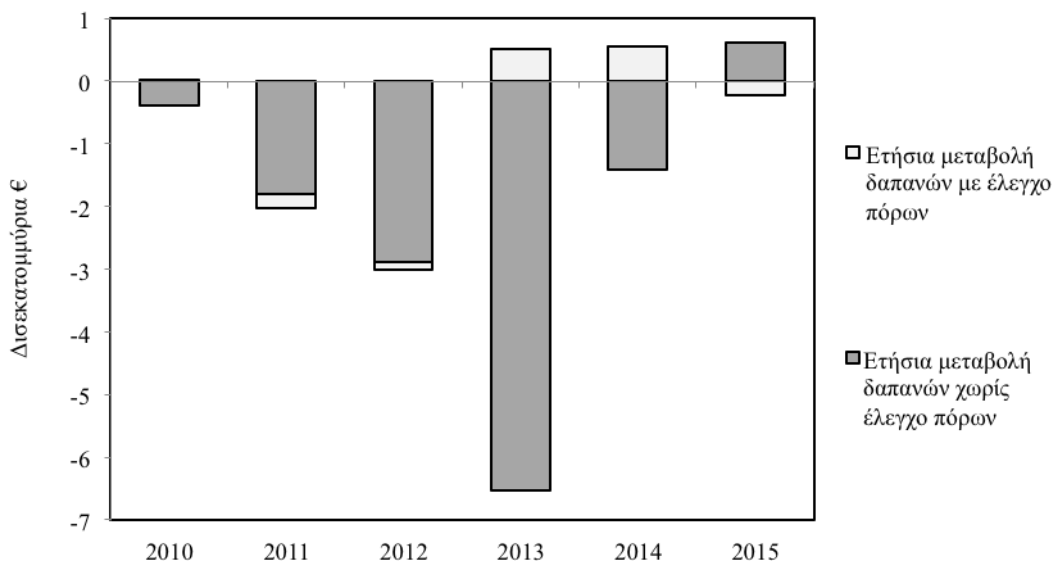
Σε περιόδους ραγδαίας ύφεσης, οι κρατικές δαπάνες που αποδίδονται στο γενικό πληθυσμό χωρίς έλεγχο πόρων των δικαιούχων, εκλαμβάνονται ως κοινωνικά άδικες λόγω έλλειψης κάποιου είδους αναλογικότητας προς τις ανάγκες των ωφελούμενων. Αποδεχόμενοι την αδυναμία πραγματοποίησης ελλειμματικού προϋπολογισμού όπως ορίζεται από το κανονιστικό πλαίσιο δημοσιονομικής διαχείρισης, η εισαγωγή εισοδηματικών κριτηρίων στην κατανομή μεταβιβαστικών πληρωμών γίνεται αποδεκτή στη βάση του ότι καλύπτει την αίσθηση μιας γενικευμένης αδικίας. Σύμφωνα με έκθεση του ΟΟΣΑ για το ελληνικό ΣΚΠ, προτείνεται η κατάργηση των καθολικών παροχών και η μετατροπή της απόδοσης του συνόλου των επιδομάτων ύστερα από έλεγχο πόρων των δικαιούχων (OECD, 2013, p. 33).

---

5. Στο αντίστοιχο πλαίσιο αξιολόγησης περί δίκαιης κατανομής των βαρών της δημοσιονομικής προσαρμογής στην Ελλάδα, το 2014 διοργανώθηκε ημερίδα υπό την αιγίδα του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή (ΓΠΚ 2014). Κατά την ανάπτυξη των εισηγήσεων, η περικοπή των ΔΚΠ θεωρήθηκε δεδομένη και εξετάστηκαν οι διάφορες κρίσιμες όψεις και ενδείξεις ανισοκατανομής των βαρών καθώς και τρόποι για τη βελτίωσή της. Για να αντιληφθούμε το πνεύμα των τοποθετήσεων, αξίζει η αναφορά στον Πρόλογο των εισηγήσεων όπου επισημαίνεται το εξής: «Η διεθνής εμπειρική έρευνα ισχυρίζεται ότι οι πιθανότητες επιτυχίας ενός προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής αυξάνονται όταν βελτιώνεται η στόχευση των κοινωνικών παροχών και η αποτελεσματικότητά τους [...]. Συμπερασματικά δηλαδή, η υποστήριξη των πιο αδύναμων τμημάτων της κοινωνίας, σε περίοδο δημοσιονομικής προσαρμογής, πέρα από τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής είναι και κρίσιμος παράγοντας για την επιτυχία του προγράμματος» (ΓΠΚ, 2014, σελ. ν).

Διάγραμμα 1: Ετήσιες μεταβολές δαπανών κοινωνικής προστασίας, με ή χωρίς έλεγχο πόρων των δικαιούχων, δισεκατομμύρια €, τρέχουσες τιμές, 2010-2015, Ελλάδα

Πηγή: Eurostat

Μία από τις πλέον κρίσιμες όψεις της προσαρμογής που συνετελέσθη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2009-2015, αποτελεί η αλλαγή της ποσοστιαίας σύνθεσης των κατηγοριών των ΔΚΠ που περιορίστηκαν, διαχωρίζοντας μεταξύ του τμήματος που παρέχεται ύστερα από έλεγχο και μη-έλεγχο πόρων των δικαιούχων. Στο Διάγραμμα 1 απεικονίζονται οι ετήσιες μεταβολές σε δισεκατ. €, τρέχουσες τιμές, μεταξύ των δύο κατηγοριών, ώστε να διαφανεί εάν οι επιβληθείσες μειώσεις ήταν σημαντικότερες και οξύτερες των αυξήσεων που καταγράφηκαν στο σκέλος των δαπανών που αποδίδονταν κατόπιν ελέγχου πόρων των δικαιούχων. Στη διάρκεια των ετών 2010 έως και 2012, οι μειώσεις των δαπανών που προέκυπταν χωρίς έλεγχο πόρων ήταν πολύ υψηλότερες από τις αντίστοιχες μειώσεις αυτών που πραγματοποιούνταν μέσω διαδικασιών ελέγχου των πόρων. Κατά συνέπεια, σε αυτή τη πρώτη φάση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα το σύνολο των ΔΚΠ και ολόκληρο το ΣΚΠ προσαρμοζόταν στο πλαίσιο της δημοσιονομικής εξυγίανσης. Συγκεκριμένα οι δαπάνες που αποδίδονταν χωρίς έλεγχο πόρων σημείωσαν σωρευτική μείωση της τάξεως των €5,1 δισεκατ., ενώ οι δαπάνες που δίδονταν κατόπιν ελέγχου πόρων, μειώθηκαν κατά €0,34 δισεκατ. Η επιλεκτική περικοπή του είδους των δαπανών είναι συνεπώς, πέραν από προφανής.

Επιπλέον, τα έτη 2013 και 2014 ήταν καθοριστικά αναφορικά με τη διαμόρφωση της νέας φυσιογνωμίας της κοινωνικής προστασίας και της απόδοσης επιδομάτων στην Ελλάδα. Η περαιτέρω σημαντική προσαρμογή που συρρίκνωσε το ύψος των δαπανών χωρίς έλεγχο πόρων ανήλθε σε €7,95 δισεκατ. και προστέθηκε στις ήδη προηγούμενες, υποδηλώνοντας μια ουσιαστική μεταβολή του συνολικού πλαισίου άσκησης πολιτικής, καθώς αυτού του είδους οι περικοπές αφορούσαν μεταρρυθμίσεις, οι οποίες πρέπει να αντιμετωπίζονται ως «διαρθρωτικές» και

μόνιμες. Παράλληλα, η αύξηση των δαπανών που υπόκεινται σε έλεγχο πόρων και που αγγίζει το ύψος των €1,06 δισεκατ., δεν ήταν ικανή να αντισταθμίσει τις καταγεγραμμένες απώλειες του διαθέσιμου εισοδήματος. Συνολικά, για ολόκληρη της περίοδο 2009-2015, οι αθροιστικές μειώσεις των δαπανών που αποδίδονταν χωρίς έλεγχο ήταν εξαιρετικά δυσανάλογες των αυξήσεων των δαπανών που πραγματοποιούνταν κατόπιν ελέγχου πόρων των δικαιούχων.

Στα εφαρμοζόμενα ΠΟΠ, οι κοινωνικές μεταβιβάσεις αντιμετωπίστηκαν αποκλειστικά από την πλευρά του κόστους που επιβαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό και οι οποίες θα έπρεπε να καλύπτονται από αντίστοιχου επιπέδου δημοσιονομικά έσοδα (φορολογία). Σύμφωνα με τον κανόνα του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, κάθε νέα –μη προϋπολογισμένη– δαπάνη είναι απαραίτητο να αντிகρίζεται από ένα αντίστοιχο ύψος εσόδων και άρα απαιτεί τη λήψη νέων μέτρων περικοπής του διαθέσιμου εισοδήματος ώστε ο στόχος του τελικού δημοσιονομικού αποτελέσματος να διατηρείται σταθερός. Κατ’ αυτό τον τρόπο, η διασφάλιση της δημοσιονομικής ουδετερότητας υπακούει μια πολιτικά φορτισμένη λογική, αυτή της αποτελεσματικής κατανομής των περιορισμένων πόρων. Υπό τους υφιστάμενους κανόνες δημοσιονομικής πειθαρχίας, η επίτευξη δημοσίων εσόδων ή (πρωτογενών) πλεονασμάτων, θα πρέπει να προηγείται των αντίστοιχων δαπανών. Το γεγονός αυτό καθιστά τις νέες παροχές αποκλειστικά ως έκτακτες, σε άρρηκτη σύνδεση με το επίπεδο δημοσιονομικών αποτελεσμάτων και κατά συνέπεια, αδύνατο να θεσμοθετηθούν, παρά τη μόνιμη φύση των αναγκών που ενδεχομένως να καλύπτουν.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα και με όλες σχεδόν τις μηνιαίες και τριμηνιαίες εκθέσεις του Υπουργείου Οικονομικών που δημοσιεύονταν την περίοδο 2014 έως 2018, για την πορεία εκτέλεσης του κρατικού προϋπολογισμού, η επίτευξη των υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων οφείλεται περισσότερο στη συγκράτηση των δαπανών έναντι του καθορισμένου στόχου, παρά στην άντληση υψηλών εσόδων. Το δίκτυ προστασίας αποτελεί τη θεσμοθέτηση ενός ελάχιστου επιπέδου μεταβιβάσεων (σε χρήμα και σε είδος) και επιδομάτων (θέρμανσης, στέγασης, διατροφής), ώστε η οποιαδήποτε επιπλέον κοινωνική δαπάνη, να εξαρτάται από την επίδοση του Κρατικού Προϋπολογισμού, με τρόπο που να υπερκαλύπτονται οι δημοσιονομικοί στόχοι. Η διαδικασία απόδοσης και λήψης έκτακτων παροχών και επιδομάτων προς ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού –πλέον– ανάγεται σε κεντρική λειτουργία του νέου δικτύου κοινωνικής προστασίας και συνδέεται με την υπερ-απόδοση των δημοσιονομικών μέτρων, στη βάση μιας μικροοικονομικής λογικής κινήτρου-αποτελέσματος, στην οποία υποβάλλεται πλέον το κράτος.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι προς το τέλος του 2017, λίγο πριν και την οριστικοποίηση των μεγεθών του Κρατικού Προϋπολογισμού, η κυβέρνηση εξήγγειλε το κατ’ εκτίμηση ποσό της υπερ-επίδοσης των εφαρμοζόμενων μέτρων –δηλαδή το ποσό που υπερκάλυπτε τον δημοσιονομικό στόχο– το οποίο θα ήταν διαθέσιμο να παράσχει ως έκτακτη ενίσχυση σε διάφορες κατηγορίες του πληθυσμού, μέσω διαδικασίας ελέγχου πόρων των δικαιούχων. Στο άρθρο 1 της αιτιολογικής έκθεσης του σχεδίου νόμου για τη Διανομή του Κοινωνικού Μέρους που κατατέθηκε στη Βουλή των Ελλήνων το Νοέμβριο του 2017, αναφέρεται ότι: «Η υπέρβαση του στόχου για πρωτογενές πλεόνασμα 1,75% του ΑΕΠ για το τρέχον έτος, και η προοδευτική επιστροφή σε συνθήκες οικονομικής σταθερότητας δημιουργούν τον αναγκαίο δημοσιονομικό χώρο, προκειμένου να διανεμηθεί στοχευμένα κοινωνικό μέρος για το έτος 2017 στα οικονομικά ασθενέστερα νοικοκυριά που έχουν αντικειμενικά πληγεί περισσότερο από τις συνέπειες της δημοσιονομικής προσαρμογής. Με τις διατάξεις του προτεινόμενου νόμου θεσπίζεται εφάπαξ

κοινωνική παροχή [...] προς ενίσχυση του δικτύου κοινωνικής προστασίας». Η χρήση της νέας γλώσσας της έκθεσης, απόλυτα συμβατή με το λεξιλόγιο που επιβάλλει το δίκτυ προστασίας, επιβεβαιώνει ότι η ενίσχυση θα πραγματοποιηθεί άπαξ, διασφαλίζοντας την επίτευξη του στόχου που επιβάλλεται από την ανάγκη ανάκτησης δημοσιονομικής αξιοπιστίας στις διεθνείς αγορές.

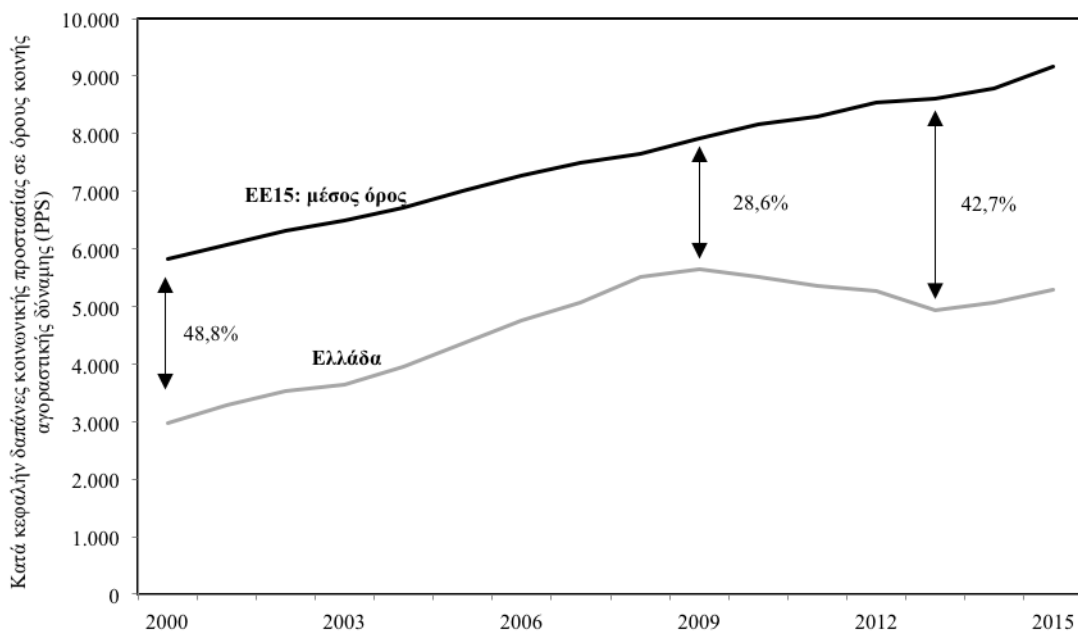
4. Συγκριτική επισκόπηση των δαπανών κοινωνικής προστασίας μεταξύ Ελλάδας και Ευρωπαϊκής Ένωσης

Στο πρώτο ΠΟΠ που εφαρμόστηκε από τα μέσα του 2010, αναφέρεται ότι οι δημοσιονομικοί στόχοι αναμένεται να επιτευχθούν τόσο από τη μεριά των εσόδων, όσο και των δαπανών. Αναφορικά με τις τελευταίες, επισημαίνεται ότι: «Από την είσοδο στο Ευρώ [έως και το 2010] η Ελλάδα έχει αυξήσει τις πρωτογενείς δαπάνες κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ, συμπεριλαμβανομένων των μισθών των δημόσιων υπαλλήλων, την κατανάλωση και τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, τα οποία έχουν επιβάλλει ένα υπερβολικά υψηλό βάρος στο κράτος. Αυτό πρέπει να αντιστραφεί» (IMF, 2010, π. 8). Ο τρόπος δημοσιονομικής προσαρμογής ήταν προαποφασισμένος, αφού σύμφωνα με την αφήγηση του ΔΝΤ, το «υπερβολικό» ύψος των κρατικών δαπανών δεν προέκυψε μέσα από τη σύγκριση με το αντίστοιχο επίπεδο δαπανών των χωρών της Ευρωζώνης, αλλά σε σχέση με τις μακροχρόνια ασθενείς επιδόσεις των κρατικών εσόδων. Η υποστήριξη της θέσης ότι το έλλειμμα του ελληνικού δημοσίου κατά την πρώτη δεκαετία του 2000, οφείλεται σε ανεπαρκή έσοδα αντί σε υπερβολικές δαπάνες έχει υποστηριχτεί σε διάφορες ερευνητικές εργασίες (βλ. Αργεϊτς, 2012, Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου, 2011). Ως εκ τούτου, στη συνέχεια, το ζήτημα εξετάζεται αποκλειστικά από την πλευρά των εξόδων.

Οι ΔΚΠ περιλαμβάνουν το σύνολο των χρηματικών μεταβιβάσεων του κράτους προς όλους τους δικαιούχους. Πρόκειται για ένα σημαντικό τμήμα του ετήσιου Κρατικού Προϋπολογισμού που, σε απολογιστική βάση, αποδίδει τα έξοδα του κράτους για συντάξεις, επιδόματα όλων των κατηγοριών (οικογενειακά τέκνων, φοιτητικά, αναπηρίας, στεγαστικά, ανεργίας κτλ.), καθώς επίσης και το ύψος του διοικητικού κόστους διαχείρισης και λειτουργίας των δομών κοινωνικής προστασίας. Για τη συγκριτική απεικόνιση των μεγεθών μεταξύ Ελλάδας και των χωρών που απαρτίζουν την ΕΕ15, προβαίνουμε σε δύο ξεχωριστές κανονικοποιήσεις. Πρώτον, το σύνολο των δαπανών διαιρείται με το πλήθος των κατοίκων κάθε περιοχής στην οποία αναφέρεται. Έτσι, το ζήτημα των διαφορετικών μεγεθών των συγκρινόμενων οικονομιών εξαλείφεται. Δεύτερον, λόγω της διαφορετικής αγοραστικής δύναμης του χρήματος στις χώρες που απαρτίζουν την ομάδα της ΕΕ15, τα δεδομένα κανονικοποιούνται και ως προς ένα κοινό καλάθι αγαθών. Κατ' αυτό τον τρόπο, διορθώνονται οι διαφορές στη σχέση εισοδήματος και γενικού επιπέδου των τιμών. Καταλήγοντας, στο Διάγραμμα 2 απεικονίζεται η μακροχρόνια διακύμανση των κατά κεφαλήν ΔΚΠ σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης (PPS) μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ15⁶.

6. Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ελλάδα, Μάλτα, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Φινλανδία, Σλοβενία και Κύπρος.

Διάγραμμα 2: Κατά κεφαλήν δαπάνες κοινωνικής προστασίας σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης, Ελλάδα και ΕΕ15, 2000-2015

Πηγή: Eurostat

Ξεκινώντας από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, εκτιμάται ότι η κατά κεφαλήν αξία των ΔΚΠ στην Ελλάδα υπολείπονταν από την αντίστοιχη της ΕΕ15 κατά 48,8%. Στη διάρκεια των επόμενων εννέα ετών (2001-2009), η διαφορά μειώνεται αισθητά, κατά περίπου 20 ποσοστιαίες μονάδες. Με άλλα λόγια, αναφορικά με το αντίστοιχο επίπεδο κατά κεφαλήν δαπανών σε PPS στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας, εμφανίζονται ισχυρές τάσεις σύγκλισης μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ15. Από το 2009 και ύστερα, η πορεία αντιστρέφεται, και η προηγούμενα καταγεγραμμένη τάση αντιστρέφεται, διερχόμενη μιας σαφούς περιόδου απόκλισης. Τέσσερα έτη δημοσιονομικής περιστολής ήταν ικανά να μεταστρέψουν την θετική πορεία της προηγούμενης δεκαετίας. Έτσι, από το 2010 έως το 2013 η διαφορά των δύο μεγεθών επανέρχεται στα επίπεδα των αρχών του 2000, με την αξία των ΔΚΠ να σημειώνουν εμφανή σημάδια απόκλισης. Έκτοτε και μέχρι το 2015, η απόσταση μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ15 διατηρείται στο αντίστοιχο επίπεδο. Η σαφής αύξηση της μεταξύ τους απόστασης κατατάσσει την Ελλάδα σε υποδεέστερη θέση, ενώ τα στατιστικά δεδομένα επιδεικνύουν ότι οι μεταρρυθμίσεις στον τομέα του Κοινωνικού Κράτους, είναι εμμένουσες και διαρθρωτικές.

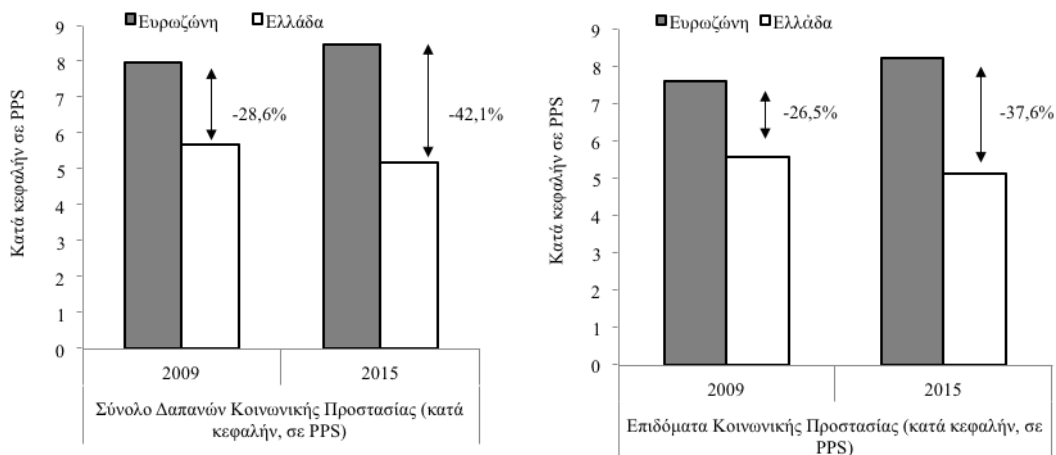
Σημαντική διαπίστωση αποτελεί επίσης το γεγονός ότι καθόλη τη διάρκεια της περιόδου 2000-2015, η αξία των ΔΚΠ της χώρας μας, είναι συγκριτικά μικρότερη σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ15. Από αυτή την άποψη, το σχετικό κόστος του ελληνικού Συστήματος Κοινωνικής Προστασίας, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε «υψηλό», ούτε «υπερβολικό». Παρ' όλα αυτά, κατά την οκταετή περίοδο της ύφεσης (2009-2016), όσο κι αν η εφαρμοζόμενη πολιτική εσωτερικής υποτίμησης και δημοσιονομικής προσαρμογής ενέτεινε τις ανάγκες εισοδηματικής στήριξης

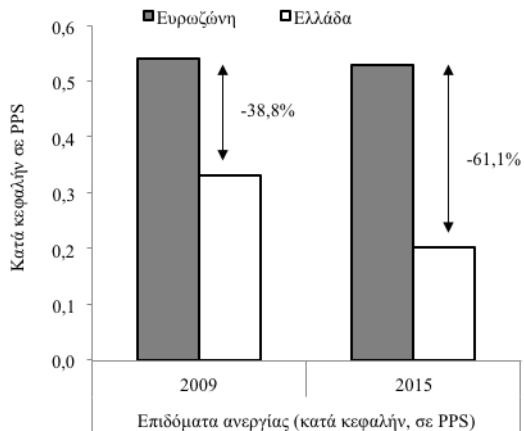
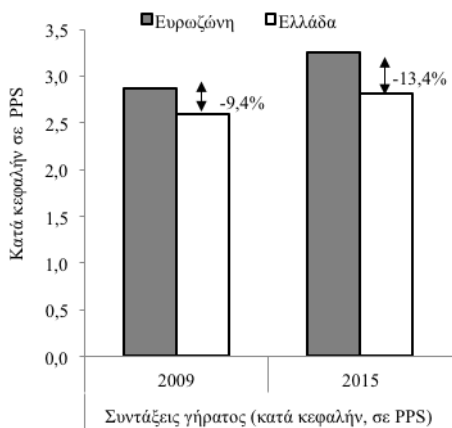
του πληθυσμού, οι δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού μειώνονταν αισθητά.

Μεταξύ άλλων, η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης αντανακλάται και στις μεταβολές των υποκατηγοριών που απαρτίζουν το σύνολο των ΔΚΠ. Σε σύγκριση με την ΕΕ15, η διαφοροποίηση ορισμένων εκ των υποκείμενων συνιστωσών είναι αρκετά πιο σημαντική και η εξέλιξή τους κατά την περίοδο 2009-2015, αναδεικνύει τους απώτερους πολιτικούς στόχους των προγραμμάτων προσαρμογής. Ως εκ τούτου, στο Διάγραμμα 3 παρουσιάζονται ορισμένα βασικά δεδομένα των κατά κεφαλήν ΔΚΠ τροποποιημένα επίσης σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης (PPS).

Όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως, σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ15, το ύψος των συνολικών αλλά και των επί μέρους ΔΚΠ στην Ελλάδα, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «υψηλό». Ήδη από το 2009 (βλ. Διάγραμμα 3) τα μεγέθη στην περίπτωση της Ελλάδας υπολείπονται σημαντικά των αντιστοίχων της ΕΕ15 ενώ, μέχρι το 2015, η απόκλισή τους οξύνθηκε περαιτέρω. Η μικρότερη απόκλιση υπολογίζεται σε ότι αφορά τις δαπάνες των ασφαλιστικών ταμείων για συντάξεις γήρατος (-9,4% το 2009 και -13,4% το 2015), ενώ η μεγαλύτερη αφορά τις δαπάνες επιδομάτων ανεργίας. Στον συγκεκριμένο τομέα και λαμβάνοντας υπόψη το αυξημένο επίπεδο και τη μακρά διάρκεια παραμονής στην ανεργία σημαντικού ποσοστού του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα, φαίνεται ότι τα συγκεκριμένα επιδόματα υπέστισαν ένα δυσανάλογο βάρος των συνολικών περικοπών. Άλλωστε, το συμπέρασμα ότι «τα περισσότερα γενναιόδωρα επιδόματα ανεργίας συμβάλλουν στην αύξησή της και στην επέκταση της χρονικής διάρκειας που απαιτείται για την εύρεσης εργασίας» (RSAS, 2010) αποτέλεσε και μία από τις βασικές προτάσεις ερευνητικής τεκμηρίωσης στην οποία απονεμήθηκε το Νόμπελ οικονομικών το 2010.

Διάγραμμα 3: Κατά κεφαλήν Δαπάνες Κοινωνικής Προστασίας, σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης (PPS), ΕΕ15 και Ελλάδα, 2009 και 2015

Πηγή: Eurostat

Τέλος, το σκέλος των εσόδων, τις συνέπειες του οποίου θα εξετάσουμε εμμέσως παρακάτω μέσα από την ανάλυση των μεταβολών του διαθέσιμου (μετά φόρων) εισοδήματος, απαιτεί μια διαφορετική προσέγγιση. Η εξεύρεση δημοσίων εσόδων μέσω αύξησης των συντελεστών φορολόγησης, διεύρυνσης της φορολογικής βάσης, συμπερίληψης του τεκμαρτού εισοδήματος και μείωσης του αφορολόγητου ορίου, αποτελεί την άλλη όψη της λιτότητας και της ανισοκατανομής στην Ελλάδα (Μισσός, 2018). Παρ' όλα αυτά, στην επόμενη ενότητα, η έμφαση δίδεται στη διαχείριση των δεδομένων της φτώχειας, όπως εκφράζεται από τη δειγματοληπτική έρευνα για τον καθορισμό του επιπέδου διαθέσιμου εισοδήματος. Τα στοιχεία των ερευνών περιέχουν τόσο τις μειώσεις των εισοδημάτων λόγω περικοπών, όσο και λόγω της αύξησης της άμεσης φορολογίας.

5. Οι μεταβολές του διαθέσιμου εισοδήματος στη διάρκεια της ύφεσης στην Ελλάδα

Για τις ανάγκες παρουσίασης του δείκτη φτώχειας η ανάλυση στηρίζεται σε πρωτότυπη επεξεργασία μικροδομημένων της ΕΛΣΤΑΤ τα οποία προέρχονται από την έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC). Η SILC αποτελεί μια επίσης δειγματοληπτική έρευνα και στην παρούσα μελέτη, τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα μικροδομημένα είναι αυτά του 2017 (τα οποία αναφέρονται σε εισοδήματα του 2016). Ο ορισμός του εισοδήματος που υιοθετείται για τον προσδιορισμό του δείκτη φτώχειας είναι αυτός του διαθέσιμου εισοδήματος. Πρόκειται δηλαδή για το συνολικό εισόδημα των νοικοκυριών μετά την αφαίρεση των άμεσων φόρων (εισοδήματος) και των ασφαλιστικών εισφορών. Ως μονάδα ανάλυσης χρησιμοποιείται το άτομο. Για να είναι συγκρίσιμο το επίπεδο διαβίωσης των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά με διαφορετικό μέγεθος και σύνθεση, δεχόμενοι ότι υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις οικονομίες κλίμακας της κατανάλωσης, τα εισοδήματα σταθμίζονται με βάση την τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ (η οποία συχνά αναφέρεται και ως κλίμακα της Eurostat).

Σύμφωνα με την κλίμακα αυτή, το πρώτο μέλος του νοικοκυριού σταθμίζεται με 1, κάθε επιπλέον ενήλικος με 0,5 και κάθε παιδί με 0,3 (Παπαθεοδώρου, κ.α., 2008).

Στον δημόσιο διάλογο, για την ανάλυση της φτώχειας και τον υπολογισμό των αντίστοιχων ποσοστών, επικρατεί ο ορισμός της σχετικής φτώχειας. Σύμφωνα με αυτόν, «φτωχό» θεωρείται το άτομο που το εισόδημά του είναι χαμηλότερο από το 60% του αντίστοιχου διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος της χώρας που κατοικεί. Η υιοθέτηση αυτού του δείκτη δεν αντανάκλα την υπεροχή του έναντι άλλων εναλλακτικών δεικτών που έχουν κατά καιρούς προταθεί στη σχετική βιβλιογραφία.⁷ Αντιθέτως, θα μπορούσε εύκολα να υποστηριχτεί ότι αποτελεί έναν μάλλον αυθαίρετο δείκτη, χωρίς κάποια ισχυρή εμπειρική τεκμηρίωση. Η επιλογή όμως του συγκεκριμένου δείκτη επιβλήθηκε από το γεγονός ότι είναι εύκολα κατανοητός, μπορεί να υπολογιστεί χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα (ή δεν απαιτεί τη συλλογή πολύπλοκων και πολυδάπανων δεδομένων) και αυξάνει τη συγκρισιμότητα των εκτιμήσεων με αυτές των επίσημων στατιστικών των χωρών της ΕΕ.

Για την πληρέστερη αξιολόγηση του επιπέδου εισοδηματικής φτώχειας στη χώρα μας, προβαίνουμε σε δύο τροποποιήσεις των δεδομένων των ερευνών της SILC. Πρώτον, τα μεγέθη υπολογίζονται ξανά, διορθωμένα ως προς τον δείκτη τιμών καταναλωτή (πληθωρισμό). Συγκεκριμένα, ως έτος βάσης λαμβάνεται το 2015 και τα ατομικά διαθέσιμα εισοδήματα των ερευνών μετατρέπονται σε σταθερές τιμές. Με το τρόπο αυτό, εκτιμάται η πραγματική μεταβολή του εισοδήματος διαχρονικά. Δεύτερον, υπολογίζεται ένας επιπρόσθετος δείκτης φτώχειας, του «διαχρονικά σταθερού και αποπληθωρισμένου ορίου φτώχειας του 2009», που ακολουθεί μια διαφορετική προσέγγιση έναντι της επίσημης ρητορείας. Για λόγους συντομίας, θα τον αποκαλούμε «δείκτη σταθερού ορίου».

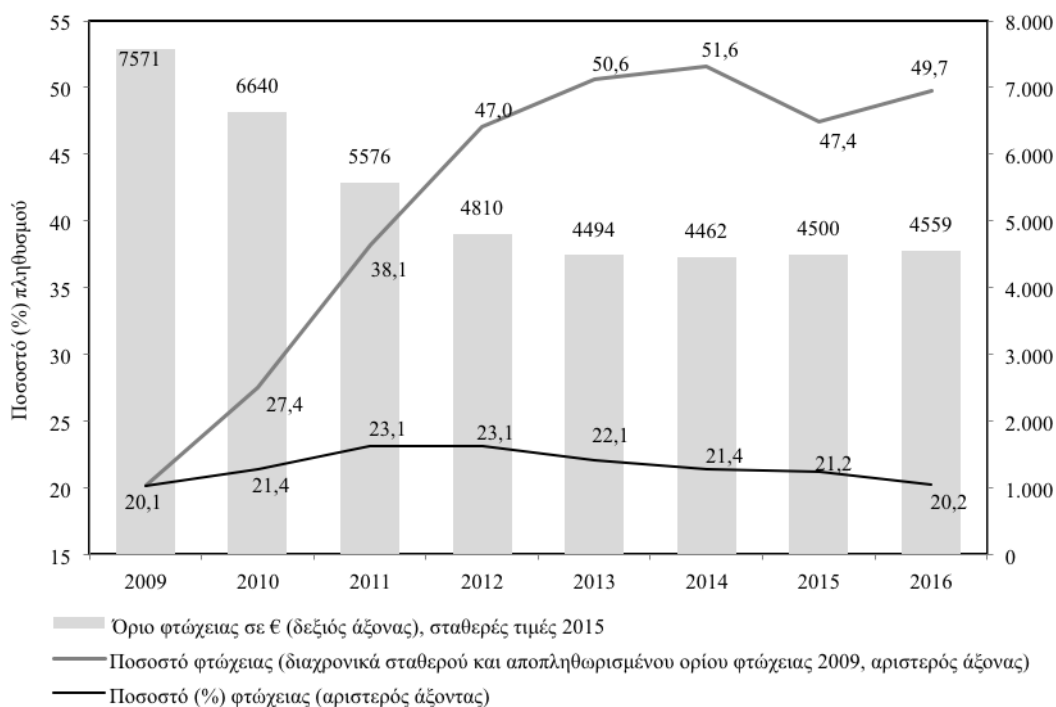
Ο συγκεκριμένος δείκτης υπολογίζεται χρησιμοποιώντας το αποπληθωρισμένο κατώφλι φτώχειας που προέκυψε από την έρευνα της SILC του 2010 (εισοδήματα 2009) για την Ελλάδα και εξετάζει το κατ' έτος ποσοστό του πληθυσμού που κατά τα επόμενα έτη διαβιούσε κάτω από αυτό το σταθερό και αποπληθωρισμένο επίπεδο εισοδήματος. Με αυτό τον τρόπο, παρέχεται η δυνατότητα διαχρονικής σύγκρισης του ποσοστιαίου πληθυσμού που – σύμφωνα με τα δεδομένα των ερευνών της SILC – ζούσε με διαθέσιμο εισόδημα χαμηλότερο από το αποπληθωρισμένο όριο φτώχειας του 2009, δηλαδή το έτος τυπικής έναρξης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

Όπως διακρίνεται στο Διάγραμμα 4, ο ευρέως διαδεδομένος δείκτης ποσοστού σχετικής φτώχειας κατά την περίοδο της ύφεσης, δεν υπόκειται σε σημαντικές διακυμάνσεις. Το 2009, το 20,1% των κατοίκων ζούσαν με ένα διαθέσιμο εισόδημα που ήταν μικρότερο του 60% του αποπληθωρισμένου σε τιμές του 2015 διάμεσου, δηλαδή με λιγότερα των 7.571€ ετησίως (630€ μηνιαίως). Ύστερα από 6 χρόνια ύφεσης, το 2015, το ποσοστό σχετικής φτώχειας εκτιμάται πως ανερχόταν στο 21,2%, πολύ κοντά στα επίπεδα του 2009, όμως το αντίστοιχο «όριο φτώχειας» υπόκειται σε σταδιακή συρρίκνωση και υπολογίζεται μειωμένο στο επίπεδο των 4.500€ ετησίως (375€ μηνιαίως). Γίνεται έτσι κατανοητό ότι ο υπολογισμός του ποσοστού σχετικής φτώχειας αποδίδει το τμήμα του πληθυσμού που διαβιώνει κάτω από ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο όριο φτώχειας, το οποίο κατά την εν λόγω περίοδο υπόκειται σε πραγματική μείωση της τάξης του

7. Βλ. Atkinson, 1983, 1998, Gordon and Townsend, 2000, Townsend 1979, 1993. Η επιλογή ενός δείκτη επηρεάζει σημαντικά τη μέτρηση και την αποτίμηση της φτώχειας, επηρεάζοντας τη διαδικασία χάραξης αλλά και αξιολόγησης των σχετικών πολιτικών.

40,5%, ξεπερνώντας κατά περίπου 15 ποσοστιαίες μονάδες το σωρευτικό επίπεδο της ύφεσης στο ΑΕΠ! Αντίστοιχα, το 2016, το όριο φτώχειας –σε σταθερές τιμές 2015– υπολογίζεται οριακά αυξημένο (κατά 1,3%) και ο δείκτης σχετικής φτώχεια βαίνει μειούμενος κατά 1 ποσοστιαία μονάδα, πολύ κοντά στο 20,2%. Η εν λόγω εξέλιξη εξετάζεται παρακάτω. Προς το παρόν πρέπει να τονιστεί ότι ο συγκεκριμένος ορισμός του σχετικού ποσοστού φτώχειας, ενσωματώνει τις αποπληθωριστικές τάσεις της οικονομίας και εμπεριέχει τις πολλαπλές περικοπές που υπέστη το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών, υποβιβάζοντας αισθητά το μέγεθος των επιπτώσεων της εφαρμοζόμενης πολιτικής. Συνεπώς, μια περισσότερο ρεαλιστική εικόνα των μεταβολών του ποσοστού φτώχειας επιτυγχάνεται μέσω της χρήσης του δείκτη σταθερού ορίου.

Διάγραμμα 4: Εξέλιξη δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας και «όριο φτώχειας» σε €, σταθερές τιμές (2015=100), Ελλάδα, 2009-2016

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ και επεξεργασία μικροδομημένων SILC

Η ανάδειξη του επιπέδου εισοδηματικών περικοπών του πληθυσμού στην Ελλάδα απαιτεί μια διαφορετική προσέγγιση. Το αυθαίρετο σχετικό όριο φτώχειας του 60% του εκάστοτε διάμεσου εισοδήματος, δεν αποκρύπτει μόνο το επίπεδο της περικοπής, αλλά και κάτι άλλο εξίσου σημαντικό, τη διαφοροποίηση της εισοδηματικής κατανομής τόσο μεταξύ του πληθυσμού των φτωχών, όσο και των μη-φτωχών. Άλλωστε, η υιοθέτηση αυτού του αυθαίρετου δείκτη είναι που κατά το 2012, ώθησε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να παρουσιάσει μια σαφώς ωραιοποιημένη εικόνα για την εισοδηματική κατάσταση του πληθυσμού στην Ελλάδα αναφέροντας ότι «σύμφωνα με ορισμένα ευρήματα, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές έχουν περιορίσει την αύξηση της φτώχειας» (ΕΚ, 2012, π. 51).

Για την επίλυση του πρώτου ζητήματος, δηλαδή της ενσωμάτωσης του επιπέδου των εισοδηματικών περικοπών στα αποτελέσματα της φτώχειας, παρουσιάζουμε τον δείκτη ενός διαχρονικά σταθερού ορίου φτώχειας του 2009. Αναφορικά με το δεύτερο ζήτημα της διαφοροποίησης της κατανομής του διαθέσιμου εισοδήματος στον πληθυσμό, παρακάτω γίνεται χρήση ενός άλλου μεγέθους, του χάσματος φτώχειας.

Σύμφωνα με τα δεδομένα των ερευνών της SILC, δημιουργείται το εξής παράδοξο: σημαντικό ποσοστό των ατόμων που κατά το 2009 εντοπιζονταν να είναι πολύ κοντά στο «όριο φτώχειας» του αντίστοιχου έτους (7.571€), επτά χρόνια αργότερα, το 2016, εκτιμάται ότι είχαν διαφύγει του αντίστοιχου κινδύνου! Με άλλα λόγια, επειδή η συνολική επίδοση της οικονομίας βρισκόταν σε ύφεση, η σχετική τους θέση εμφανίζεται βελτιωμένη και μάλιστα σε «ασφαλή» απόσταση από το να διατρέχουν τον κίνδυνο να περιληφθούν στον πληθυσμό των φτωχών. Η διασφάλιση αποφυγής μιας τέτοιας παραδοξότητας, ωθεί στην εκτίμηση του δείκτη σταθερού ορίου.

Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας τροποποίησης εμφανίζουν το σημαντικό τμήμα του πληθυσμού που επωμίστηκε τη συρρίκνωση του διαθέσιμου εισοδήματος, ώστε να επιτευχθούν οι δημοσιονομικοί στόχοι των προγραμμάτων λιτότητας. Η ανοδική πορεία του δείκτη σταθερού και αποπληθωρισμένου ορίου φτώχειας, αποδίδει μια ζοφερή εικόνα και καταδεικνύει την ένταση της εισοδηματικής περιστολής κατά τη νέα φάση στην οποία διήλθε η ελληνική οικονομία. Σύμφωνα με τα δεδομένα, κατά το 2015, το 47,4% του πληθυσμού ζούσε με διαθέσιμο ισοδύναμο ατομικό εισόδημα μικρότερο των 7.571€ (όριο φτώχειας του 2009 σε σταθερές τιμές 2015), ενώ το 2016, το αντίστοιχο ποσοστό πληθυσμού υπολογίζεται σε 49,7%, δηλαδή αυξημένο κατά 2,3 ποσοστιαίες μονάδες. Το συγκεκριμένο εύρημα προβληματίζει αναφορικά με τη μείωση που εμφανίζεται κάνοντας χρήση του διαδεδομένου ορισμού της σχετικής φτώχειας που σύμφωνα με αυτόν, το ποσοστό φτώχειας του πληθυσμού κατά την ίδια χρονιά μειώνεται.

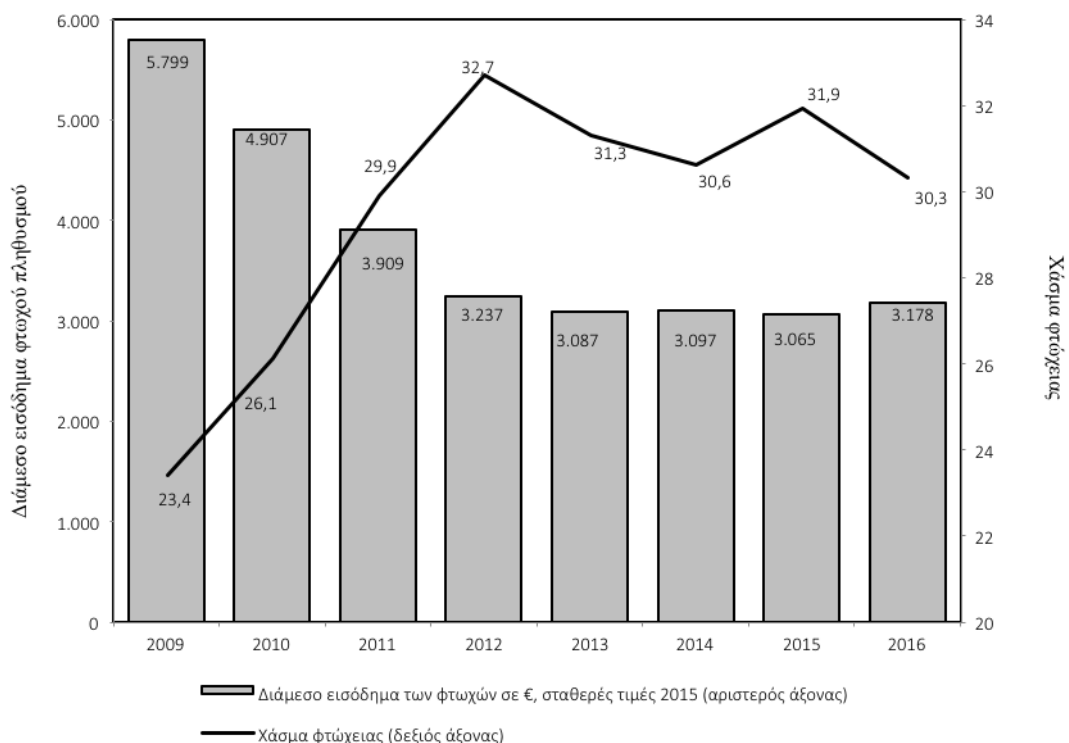
Υπό την προϋπόθεση ότι ο δείκτης σταθερού ορίου αποτελεί έναν ικανοποιητικότερο τρόπο μέτρησης της φτώχειας και ότι αποδίδει το εισοδηματικό επίπεδο στο οποίο επιθυμούμε την επαναφορά του πληθυσμού, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι οι πολιτικές εισοδηματικής στήριξης που είναι απαραίτητο να ασκηθούν πρέπει να απευθύνονται σε ένα πολύ πιο ευρύ τμήμα του συνολικού πληθυσμού και όχι μόνο στην επούλωση της ακραίας φτώχειας.

6. Χάσμα φτώχειας και ακραία φτώχεια

Μια επαρκώς διαφοροποιημένη προσέγγιση της εισοδηματικής κατάστασης του φτωχού –αποκλειστικά– πληθυσμού και των εισοδηματικών αποστάσεων που εμφανίζονται μεταξύ τους, παρουσιάζεται με τη χρήση του δείκτη χάσματος φτώχειας. Το χάσμα φτώχειας υπολογίζεται από το λόγο της διαφοράς μεταξύ του διάμεσου εισοδήματος των φτωχών και του εκάστοτε ορίου φτώχειας προς το όριο φτώχειας. Με τον τρόπο αυτό, αποδίδεται ένα μέτρο υπολογισμού του βάθους ή έντασης της φτώχειας αφού ουσιαστικά εκτιμάται το επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος κάτω από το οποίο διαβίει το φτωχότερο 50% του πληθυσμού των φτωχών. Παραδείγματος χάριν, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5, για το 2009, το χάσμα φτώχειας εκτιμάται ότι ήταν 23,4% που σημαίνει ότι το φτωχότερο 50% του πληθυσμού των φτωχών, ζούσαν με ένα διαθέσιμο

εισόδημα που ήταν μικρότερο του 76,6% (100% – 23,4%) του ορίου φτώχειας (μικρότερο των 5.799€ ετησίως ή 483€ μηνιαίως). Αντίστοιχα, το 2015, το χάσμα φτώχειας υπολογίζεται να είναι περίπου στο 31,9%, που σημαίνει ότι κατά το συγκεκριμένο έτος, το 50% του πληθυσμού των φτωχών είχε στη διάθεσή του ένα εισόδημα μικρότερο των 3.065€ ετησίως (255€ μηνιαίως)!⁸ Τέλος, κατά το 2016, το χάσμα φτώχειας υπολογίζεται μειωμένο κατά 1,6 ποσοστιαίες μονάδες, σηματοδοτώντας μια οριακή βελτίωση της εισοδηματικής κατάστασης των φτωχών, καθώς το διάμεσο εισόδημά τους φαίνεται να πλησιάζει προς το ήδη αναβαθμισμένο όριο φτώχειας.

Διάγραμμα 5: Χάσμα φτώχειας και ετήσιο διάμεσο εισόδημα του πληθυσμού των φτωχών σε €, σταθερές τιμές (2015=100)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ και επεξεργασία

Σύμφωνα με τα δεδομένα των ερευνών της SILC, η πτώση του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος του πληθυσμού των φτωχών κατά την περίοδο 2009-2016, ανέρχεται σε 45,2%, γεγονός που υπογραμμίζει τη δυσανάλογη κατανομή των βαρών της πολιτικής λιτότητας στην Ελλάδα. Στη διάρκεια των οκτώ ετών οικονομικής ύφεσης, η συρρίκνωση του εισοδήματος των φτωχών διαμόρφωσε μία υπό-ομάδα πληθυσμού που κινήθηκε πολύ πιο κάτω από το επίπεδο συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη άμεσης κρατικής παρέμβασης

8. Ο νόμος (ΦΕΚ Β128/2017) για τη θέσπιση του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης έθετε ως βάση των δικαιούχων του επιδόματος τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά που ζούσαν με εισόδημα 200€ μηνιαίως, δηλαδή αρκετά πιο κάτω από το υπολογιζόμενο χάσμα του 2015.

και ενίσχυσης. Παράλληλα με τις εντεινόμενες συνθήκες εισοδηματικής εξαθλίωσης του πληθυσμού, η απειλή χρεοκοπίας της χώρας, συνοδευόμενη από δημοσιεύματα⁹ διεθνούς διασυρμού, εξωθούσε στη λήψη άμεσων μέτρων εισοδηματικής περικοπής, ενώ ενέτεινε την ανάγκη θεσμοθέτησης πολιτικών που θα κατένειμαν τους ελάχιστους δημόσιους πόρους προς διασφάλιση ενός χαμηλού επιπέδου στοιχειώδους κοινωνικής συνοχής. Η ένταση της ύφεσης και οι τοκοχρεολυτικές ανάγκες της χώρας, στοιχειοθέτησαν ένα πλαίσιο υπέρ της επίσπευσης των προτεινόμενων από τους διεθνείς πιστωτές, μεταρρυθμίσεων, που θα εκκινούσε τη συζήτηση αναδιάρθρωσης του δημόσιου χρέους (BoG, 2014; 120).

Η απόπειρα συμβιβασμού των δύο αντικρουόμενων τάσεων, δηλαδή των ραγδαία διογκούμενων αναγκών του πληθυσμού και της αδυναμίας αξιοποίησης δημόσιων πόρων (λόγω αναγκών αποπληρωμή δημόσιου χρέους), κατέστησε την ανάγκη θεσμοθέτησης ενός ελάχιστου δικτύου προστασίας, ως αναντίρρητη και συνάμα, προοδευτική πρόταση πολιτικής. Σ' αυτό το πλαίσιο θεσμοθετήθηκε και εισήχθη ένα περίπλοκο σχήμα του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος, ώστε να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες νοικοκυριών με «δύσκολα κοινωνικοοικονομικά προφίλ» (EC, 2012, p. 170) και να επουλωθούν πληγές πρωτοφανών –για τα μεταπολιτευτικά δεδομένα– επιπτώσεων ένδειας. Δεδομένων των θεσμοθετημένων κανόνων περιστολής δημόσιων δαπανών και του ιδεολογήματος της στενότητας δημόσιων πόρων, ο νόμος περί κοινωνικής προστασίας περιόριζε τα εισοδηματικά κριτήρια σε τέτοιο βαθμό, ώστε η παροχή βοήθειας να απευθύνεται αποκλειστικά σε περιπτώσεις μιας ειδικής κατηγορίας, εκείνης των ακραία φτωχών. «Τη ραχοκοκαλιά του αναμορφωμένου συστήματος κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα αποτελεί ένα νέο σχήμα Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος, καλούμενο ως Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης, το οποίο προσφέρει ένα αποτελεσματικό δίκτυο προστασίας ύστατης καταφυγής σε νοικοκυριά που βρίσκονται σε κίνδυνο ακραίας φτώχειας» (ESM, 2017, p. 85). Κατ' αυτό τον τρόπο, το κράτος κατέληξε να υποβιβάζει το επίπεδο παρέμβασης και να διενεργεί λειτουργίες ελαχιστοποίησης του κόστους των παροχών του, υπό τον περιορισμό των δημοσιονομικών στόχων και της πρότερης ύπαρξης αντίστοιχων –φορολογικών– εσόδων.

6. Επίλογος

Το δίκτυο προστασίας συμβάλλει στον προσδιορισμό ενός ελάχιστου επιπέδου κρατικής ενίσχυσης που απευθύνεται κυρίως στα πολύ χαμηλά κλιμάκια της εισοδηματικής κατανομής, με στόχο την επίτευξη της απαραίτητης κοινωνικής συναίνεσης ώστε να προωθηθεί η απρόσκοπτη εφαρμογή των μέτρων δημοσιονομικής περιστολής. Η εφαρμογή του στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης συνιστά θεσμική έκπτωση και υποβάθμιση των λειτουργιών του Κοινωνικού Κράτους, που βασίζεται στην ιδέα της αποτελεσματικής κατανομής των σπάνιων δημοσιονομικών πόρων. Παράλληλα, η βελτίωση της στόχευσης των δαπανών εξυπηρετεί την βαθύτερη θεμελίωση

9. «Greek PM warns of return to fear of 'Grexit' if government falls», Renee Maltezos, Reuters, 11 Δεκεμβρίου 2014. «Markets prepare for new Greek currency as Grexit prospects grows», Roger Blitz και Philip Stafford, Financial Times, 6 Ιουλίου 2015.

των κανόνων δημοσιονομικής πειθαρχίας. Ο κυρίαρχος τρόπος προσδιορισμού του ποσοστού φτώχειας επισκιάζει την πραγματική συρρίκνωση του διαθέσιμου εισοδήματος και περιορίζει την έκταση του πληθυσμού που καθίσταται δικαιούχος εισοδηματικών ενισχύσεων. Ως εκ τούτου, η παρουσίαση ενός εναλλακτικού δείκτη σταθερού και αποπληθωρισμένου ορίου φτώχειας, δύναται να αποτυπώσει καλύτερα τις δυσμενείς εισοδηματικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο της παρατεταμένης ύφεσης. Η θεσμική διαφοροποίηση που συνετελέσθη και η στέρψη αναπτυξιακών όψεων του νέου ΣΚΠ σηματοδοτεί μια έντονη μεταβολή, οι κοινωνικές επιπτώσεις της οποίας θα σκιαγραφήσουν τα θέματα μελλοντικής διερεύνησης.

Η κρίση του 2009 και η βαθειά ύφεση που ακολούθησε θα συνεχίσει να αποτελεί ορόσημο των σημαντικών θεσμικών μεταβολών στην Ελλάδα. Όσο κι αν μοιάζει παράδοξο, η όξυνση των ανισοτήτων της ελληνικής κοινωνίας έθεσε τις βάσεις για την αποδέσμευση της οικονομικής πολιτικής από την κοινωνική ευημερία και η αποτελεσματικότητα της άσκησής της ετέθη στη βάση επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων. Παράλληλα, η θεσμοθέτηση των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων εκτόπισε το κράτος από την ενεργό οικονομική δραστηριότητα υπέρ μιας απορρυθμισμένης αγοράς, υποβιβάζοντας την σημαντική κοινωνική αποστολή του.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Agnello, L. and Sousa, R. M. (2014). “How does fiscal consolidation impact on income inequality?”, *Review of Income and Wealth*, 60 (4), pp. 702-726.
- Alesina, A., Perotti, R., Tavares, J., Obstfeld, M. & Eichengreen, B. (1998). “The political economy of fiscal adjustments”, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1998 (1), pp. 197-266.
- Ardagna S. (2009). “Determinants and consequences of fiscal consolidation in OECD countries”, in *European Commission: European Economy 2009*, Brussels: European Commission.
- Atkinson, A.B. (1983). *The Economics of Inequality*, Oxford: Clarendon Press, 2nd edition.
- (1998). *Poverty in Europe*, Oxford: Blackwell.
- (2012). “EU social policy beyond the crisis”, στο *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Τράπεζα της Ελλάδας.
- (2015). *Inequality: What can be done?*, Harvard University Press.
- Atkinson, A. B. and Bourguignon, F. (2000). *Handbook of Income Distribution*, vol.1, Amsterdam: North Holland.
- Bastagli, F., Coady, D. and Gupta, S. (2012). “Income inequality and Fiscal Policy”, *IMF Staff discussion note 12/08 (June)*, Washington: International Monetary Fund.
- Beck, U. (2000). *What is globalization?*, Cambridge: Polity Press.
- Bicerli, M., K., Gundogan, N. and Aydin, U. (2005). “The working poor: a comparative analy-

- sis”, MRPA paper No. 5096
- BoG (2014). *The chronicle of the great crisis; the Bank of Greece 2008-2013*, Center for culture research and documentation, Bank of Greece
- Cournéde, B., Goujard, A., Pina, Á., and de Serres, A. (2013). “Choosing fiscal consolidation instruments compatible with growth and equity”, OECD Economic Policy Paper No. 7, Paris: Organization for Economic Co-operation and Development.
- Cowell, F. A., (1995). *Measuring Inequality*, 2nd edition, London: Prentice Hall.
- Cox, R. (1998). “From safety-net to trampoline: Labor market activation in the Netherlands and Denmark”, *Governance*, 11 (4), pp. 397-411.
- Dafermos, Y. and Papatheodorou, C. (2013). “What drives inequality and poverty in the EU? Exploring the impact of macroeconomic and institutional factors”, *International Review of Applied Economics*, 27 (1), pp. 1-22.
- Esping-Andersen, C. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*, New Jersey: Princeton University Press.
- European Commission (2012). “The Second Economic Adjustment Programme for Greece – First Review”, Occasional Papers 123, European Commission.
- ESM (2017). “The ESM Stability Support Programme: Greece, First and Second Reviews”, July 2017 Background Report, European Economy, Institutional Papers 064.
- European Commission (2017). “Vade mecum on the Stability and Growth Pact”, Institutional Paper 052, Directorate-General of Economic and Financial Affairs
- Ferrera, M., (1996). “The ‘southern model’ of welfare in social Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6 (1), pp. 17-37.
- Gordon, D. and Townsend, P. (eds.) (2000). *Breadline Europe; The Measurement of Poverty*, Bristol: Policy Press.
- Graham, J. (2010). *A well-tailored safety net: the only fair and sensible way to save social security*, California, USA: ABC Clio.
- Hanzl-Weiß, D. and Vidovic, H. (2010). “Working poor in Europe”, European Foundation for the improvement of Living and Working Conditions.
- Harcourt, B., (2010). *Illusions of free markets: Punishment and the myth of natural order*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Huber, E. and Stephens, J. D. (2001). “Welfare states and production regimes in the era of retrenchment”, in Pierson P. (ed.), ch. 4, *The new politics of the welfare state*, New York: Oxford University Press.
- Jensen, C. (2014). *The right and the welfare state*, Oxford University Press.
- ILO (2017). *World social protection report. Universal social protection to achieve the sustainable development goals, 2017-2019*. Geneva: International Labour Office.
- IMF (2010). “Greece: Memorandum of Economic and financial policies”, IMF Country Report no. 10/111.
- (2014). “Fiscal policy and income inequality”, IMF Policy Paper, Washington: International Monetary Fund.
- Lohmann, H. and Marx, I. (2008). “The different faces of in-work poverty across welfare state regimes”, in Andre, H-J. and Lohmann. H. (eds.), *The working poor in Europe: Employ-*

- ment, poverty and globalization, Cheltenham: Edward Elgar.
- OECD (2013). “Greece: reform of social welfare programmes”, Paris: OECD public governance review.
- Palley, T. (2018). “Re-theorizing the welfare state and the political economy of neoliberalism’s war against it”, FMM Working Paper, No. 16, IMK
- Papatheodorou, C. (2015). “Economic crisis, poverty and deprivation in Greece: the impact of neoliberal remedies”, in Mavroudeas S. (ed.), chapter 9, Greek Capitalism in Crisis: Marxist Analyses, Routledge.
- Papatheodorou, C. and Pavlopoulos, D. (2014). “Income inequality in the EU: how do member states contribute?”, International Journal of Social Economics, 41 (6), pp. 450 – 466.
- Piachaud, D. (1993). “The definition and measurement of poverty and inequality”, in Barr, N. and Whynes, D. (eds.), Current Issues in the Economics of Welfare, London: Macmillan.
- RSAS (2010). “The Prize in economic sciences 2010: Press release”, The Royal Swedish Academy of Sciences.
- Schram, S. F. (2015). The return of ordinary capitalism: Neoliberalism, precarity, occupy, New York: Oxford University Press.
- Townsend, P. (1979). Poverty in the United Kingdom, Middlesex: Penguin.
- (1993). The International Analysis of Poverty, London: Harvester Wheatsheaf.
- Vegh, C. A. and Vuletin, G. (2014). “Social implications of fiscal policy responses during the crises”, NBER Working Paper No. 19828, Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research.
- World Bank (2016). “Greece social welfare review (output d4): preliminary policy recommendations (2nd Report)”, EC Contract No 30-CE-0749429/00-44.

Ελληνόγλωσση

- Αργείτης, Γ. (2012). Χρεοκοπία και οικονομική κρίση, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αργείτης Γ., Κορατζάνης Ν., Παϊταρίδης Δ. και Πιέρρος Χρ. (2018). Η α(υ)πάτη των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής της Ελλάδας, Αθήνα: Παπαζήσης
- Βαϊτσός, Κ. και Μισσός, Β. (2018). Πραγματική Οικονομία: εμπειρίες ανάπτυξης, κρίσης και φτωχοποίησης στην Ελλάδα, Αθήνα: Κριτική.
- Γράβαρης, Δ. (1998). «Το ‘χτίσιμο’ του Κοινωνικού Κράτους: από τον κομματικό λόγο στις κρατικές πολιτικές», στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.) ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-κράτος-κοινωνία, σελ. 91-120, Αθήνα: Πατάκης.
- ΓΠΚ (2014). Δημοσιονομική προσαρμογή: πόσο δίκαιη είναι η κατανομή των βαρών;, Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή.
- Δαφέρμος, Ι. και Παπαθεοδώρου, Χ. (2011). «Το παράδοξο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: γιατί η αύξηση των δαπανών για κοινωνική προστασία δεν μείωσε τη φτώχεια», Κείμενα Πολιτικής 2, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- (2013). «Η συμβολή του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική μεγέθυνση», Μελέτες 26, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

- Δημουλάς, Κ. (2017). «Η εφαρμογή του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης στην Ελλάδα», Κοινωνική Πολιτική, 7, σελ. 7-24
- Ιωαννίδης, Α., Παπαθεοδώρου, Χ. και Σουφτάς, Δ. (2012). «Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί: διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων στην Ελλάδα», Επιστημονικές Εκθέσεις 6, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Μισσός, Β. (2018). «Άνιση κατανομή φορολογικής επιβάρυνσης φυσικών προσώπων στην Ελλάδα της κρίσης», Κείμενα Πολιτικής 16, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ. (2004). «Εννοιολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα στη μέτρηση της οικονομικής ανισότητας: Τι επίδραση έχουν οι εναλλακτικές παραδοχές και ερμηνείες;», στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός, Αθήνα: Εξάντας.
- Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Danchev, S. και Μαρσέλλου, Α. (2008). «Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα: Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις», Επιστημονικές Εκθέσεις 1, Παρατηρητήριο Κοινωνικών και Οικονομικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Μισσός, Β. (2013). «Ανισότητα, Φτώχεια και Οικονομική Κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ», Επιστημονικές Εκθέσεις 9, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Υπουργείο Οικονομικών (2014). «Εισηγητική Έκθεση», Κρατικός Προϋπολογισμός 2015.

Τεχνολογίες πληροφορίες και επικοινωνιών και έφηβοι μαθητές: χρήση και αντιλήψεις. Μελέτη περίπτωσης (case study)

Ντάφλου Ι. Αικατερίνη

Διδάκτορας Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Κοινωνικής Πολιτικής & Τ.Π.Ε.

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Ο 21ος αιώνας είναι μια εποχή για την οποία αναγνωρίζεται ότι η ψηφιακή τεχνολογία γίνεται όλο και περισσότερο διάχυτη, φθηνότερη και ευκολότερη στη χρήση και ενσωματώνεται στην καθημερινότητα όλων, μικρών και μεγάλων. Τα παιδιά αποκτούν από πολύ νωρίς τεχνολογική εμπειρία σε μια παγκόσμια κοινωνία όπου τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και οι διαδικτυακές κοινότητες είναι ουσιαστικές για τον τρόπο που επικοινωνούν, μαθαίνουν και αναπτύσσονται. Το παρόν άρθρο αναλύει τη χρήση ψηφιακών εργαλείων από Έλληνες εφήβους και συγκεκριμένα επικεντρώνεται στη χρήση των τεχνολογιών κινητών τηλεφώνων, στον επικοινωνιακό προβληματισμό και στη διαδικασία μάθησης με τη χρήση των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών. Με την έρευνα διαπιστώθηκαν αφενός σχετικά υψηλά ποσοστά χρήσης ψηφιακών εργαλείων με σκοπό την επικοινωνία και τη χρήση συγκεκριμένων εφαρμογών και αφετέρου υπογραμμίστηκε η σταθερή επιθυμία των νέων για εκπαίδευση με τη φυσική παρουσία των δασκάλων.

Abstract

The 21st century is a time when it is recognized that digital technology is becoming more and more diffused, cheaper and easier to use and embodied in everyday life of all, children and adults. Children have a very early technological experience in a global society where social media and web communities are essential to how they communicate, learn and grow. This article analyzes the use of digital tools by Greek teenagers and specifically focuses on the use of mobile phone technologies, communication and learning through information and communication technologies. The research found relatively high rates of use of digital tools for communication and the use of specific applications, and on the other hand it stressed the constant desire of young people for education with the physical presence of teachers.

1. Εισαγωγή

Οι Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.) εξελίσσονται καθημερινά και τα οφέλη τους στη λειτουργία της κοινωνίας και της οικονομίας είναι μεγάλα. Ωστόσο κάθε τομέας της ανθρώπινης δραστηριότητας εμπεριέχει με διάφορους τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό κινδύνους και ευκαιρίες. Η συνεχής μύηση/έκθεση των παιδιών στην τεχνολογία αφορά σε μια ανθρώπινη δραστηριότητα που μεγαλώνει καθημερινά. Εξαιτίας αυτής της αύξησης μεγαλώνουν κι οι ανησυχίες για την ασφαλή χρήση των τεχνολογικών εφαρμογών και την αποτελεσματική μάθησή τους (Subrahmanyam & Lin 2007). Στο πλαίσιο αυτό, στο παρόν άρθρο υπογραμμίζεται ότι οι Τ.Π.Ε., παράγουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην εφηβική συμπεριφορά και στην διαχείριση της καθημερινότητάς τους, μέσα και έξω από το σχολικό περιβάλλον. Επιδρούν σημαντικά στην κοινωνικότητα των νέων ανθρώπων και στην ανταπόκριση που έχουν σε βασικά ζητήματα της ζωής τους, στις κοινωνικές τους σχέσεις, στη μάθηση και στη χρήση της γλώσσας ή στην παραγωγή νέων τρόπων επικοινωνίας και εν τέλει της διαβίωσής τους.

Στο εμπειρικό κομμάτι το άρθρο εξετάζει τη χρήση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών σε ένα δείγμα 100 ανηλίκων χρηστών ηλικίας 11-16 χρόνων. Συγκεκριμένα, γίνεται μια καταγραφή των προτιμήσεων σε ηλεκτρονικές εφαρμογές έφηβων χρηστών που φοιτούν στην έκτη δημοτικού και την γ' τάξη γυμνασίου σε σχολεία της περιοχής της Αθήνας. Επιδιώχθηκε η ταξινόμηση των απαντήσεών τους σε επιμέρους θεματικές σχετικές με τους στόχους της έρευνας, που αναφέρονται στη διακρίβωση των συνηθειών και αντιλήψεων τους που αφορούν στις ηλεκτρονικές εφαρμογές, τη χρονική διάρκεια των συνδέσεών τους και τη σύνδεση σχολείου και τεχνολογιών.

2. Θεωρητικά Ζητήματα

2.1 Οι τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών στην καθημερινότητα.

Οι Τ.Π.Ε. ως τομέας εμπλέκονται, όπως αποδεικνύεται από τις εξελίξεις, το ίδιο δυναμικά στην οικονομική και κοινωνική ζωή και μπορούν να επηρεάσουν θετικά τις επαγγελματικές δεξιότητες (Balwanz 2012), αλλά και το βιοτικό επίπεδο και να περιορίσουν τον κοινωνικό αλλά και τον χωρικό αποκλεισμό των ατόμων, ειδικά όσων διαμένουν σε απομακρυσμένα και δυσπρόσιτα μέρη (Ντάφλου, 2016). Εξάλλου η κακή χρήση-φραγμοί των τεχνολογικών εφαρμογών θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνεται στις παραμέτρους του αποκλεισμού (Dieter 1999·Jarboe 2001), και από την άλλη αφορά στη δημιουργία προσαρμοσίμων μαθησιακών περιβαλλόντων που ενθαρρύνουν τις πρακτικές ένταξης (Fox & Hoffman 2011·Alberta Education 2015).

Η παιδική-εφηβική ηλικία από την άλλη είναι μια περίοδος στη ζωή των ανθρώπων πολύ σημαντική για την ανάπτυξη υπεύθυνων ενηλίκων, καθώς κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, τα νεαρά άτομα αποκτούν γνώσεις, δεξιότητες, επιλέγουν συνήθειες και δημιουργούν το αξιακό τους κεφάλαιο (Institute of Medicine and National Research Council of The National Academies, 2015). Ανάμεσα στα στοιχεία αυτά που επιλέγουν και στα οποία επικεντρώνονται οι νέοι,

η υιοθέτηση και η τακτική χρήση της τεχνολογίας στην πράξη δείχνει να είναι βασικό συστατικό της παγκόσμιας καθημερινότητας και εκπαίδευσης τους (Goldsmith 2009·Motteram 2013). Φαίνεται μάλιστα ότι απομακρυνόμαστε όλο και περισσότερο “από άκαμπτα δομημένες αίθουσες διδασκαλίας”, (Dudenev et al. 2013:388), αντλώντας πληροφορηση και κατάρτιση μέσα από τον ψηφιακό χώρο, στοιχείο που κορυφώνεται στα πρώτα χρόνια της ενήλικης ζωής. Το ποσοστό των νέων, ηλικίας 15-24 ετών, που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο (71%) είναι σημαντικά υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού που χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο (48%) (International Telecommunication Union. (I.T.U. 2017).

Ένας μικρός αριθμός ερευνών για τα παιδιά και τη χρήση του Διαδικτύου, επισήμανε τη σημασία των εμπειρικών στοιχείων για την ανάπτυξη προγραμμάτων και πολιτικών (UNESCO-Nanyang Technological University 2014) που θα διασφαλίζουν την ανάπτυξη των εφαρμογών Τ.Π.Ε. με γνώμονα τα δικαιώματα των παιδιών, την προστασία και την ευημερία τους (Child Online Protection Statistical Framework and Indicators. International Telecommunication Union. Statistical Framework and Indicators 2010), αλλά και τη διεύρυνση των πρακτικών που στηρίζουν την αποτελεσματική μάθηση στην ψηφιακή εποχή (Caroll & Resta 2010).

Τα ερωτήματα που προκύπτουν αναφέρονται, κυρίως, στη διαδικασία της επικοινωνίας των αυριανών ενηλίκων, κυρίως δε στις αξίες με τις οποίες εφοδιάζονται για να ανταποκριθούν στα ζητήματα των οικονομικό-κοινωνικών διαδικασιών (Helsper et al., 2013). Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η χρήση των τεχνολογιών μπορεί να είναι λόγος για αυξημένη ανησυχία ή/και γνωσιακά χάσματα, εξαιτίας της ελλιπούς πρόσβασης στην τεχνολογία (Carvin 2000· Lievrouw 2000 George., & Odgers 2015) ή επειδή η χρήση της αφορά σε διαφορετικές δομές και μεγέθη (Mills 2016), ή ακόμη επειδή τα παιδιά συχνά απορρίπτουν τα πρότυπα προστασίας για τη διαδικτυακή περιήγηση (Childwise 2010a). Η κοινωνικό-οικονομική διαστρωμάτωση επαναπροσδιορίζεται ως κοινωνική ένταξη ανισότητας και ευημερίας, για να υπογραμμιστεί η σημασία της ένταξης ή η απουσία της ως πρόβλημα κοινωνικού και ψηφιακού αποκλεισμού, όπου ενδεχομένως η ανισότητα μπορεί να μετριαστεί για πολλά παιδιά από την παροχή κοινωνικής πρόνοιας (Helsper et al. 2013).

Κάθε διεργασία που επαναλαμβάνεται ωστόσο καθημερινά και μάλιστα με σταθερή χρήση, όπως αυτή των Τ.Π.Ε., αποκτά κρίσιμη σημασία όχι μόνο για ποσοτικούς, αλλά και ποιοτικούς λόγους. Στην προκειμένη περίπτωση αφορά τόσο στη βέλτιστη ανάπτυξη των νεαρών ατόμων, αλλά και στην πρόληψη μελλοντικών προβλημάτων, συναισθηματικών/πνευματικών και σωματικών. Τα συσχετιζόμενα με την τεχνολογία προβλήματα υγείας, σωματικά, ψυχολογικά και αναπτυξιακά δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένα. Από τις εστιασμένες έρευνες στην παράμετρο της υγείας ωστόσο επισημαίνεται ότι ο αντίκτυπος των Τ.Π.Ε. δε μπορεί να υποτιμηθεί (Καραμπάτσος 2008·Mitchell & Ybarra 2009· Smahel et al., 2012· Van Dijck 2013) και αυτό λαμβάνεται σταθερά υπόψη στους σχετικούς διεθνείς κανονισμούς και τις αντίστοιχες οδηγίες (Clarke et al. 2006·ETSI Guide 202 423, 2005).

3. Η μεθοδολογία της έρευνας

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της ταχείας ανάπτυξης των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.) που προκαλούν νέες συμπεριφορές κι έχουν επηρεάσει σημαντικά τον τομέα της εκπαίδευσης, αμφισβητώντας αφενός «συνεχώς την παλιά σχολική νοοτροπία» (McLeod 2017) και αφετέρου παρέχοντας μια νέα διάσταση στη μαθησιακή διαδικασία (Burnett, 2010), θεωρήθηκε ότι θα ήταν χρήσιμο να εξεταστεί η χρήση της τεχνολογίας από έφηβους σε ζητήματα μάθησης αλλά και καθημερινότητας. Συγκεκριμένα η έρευνα έγινε σε 100 άτομα, κατά κύριο λόγο σε έφηβους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (μαθητές γυμνασίου) και σε μικρότερο βαθμό συμμετείχαν νεαρά άτομα που βρίσκονται στην προεφηβική ηλικία και τελειώνουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση (μαθητές δημοτικού). Τα ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας για τα παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τη χρήση των τεχνολογιών εμπλουτίζονται καθημερινά (Holloway, Green, and Livingstone 2013:27-33). Ως εκ τούτου αποκτά προστιθέμενη, σε αυτές τις έρευνες, αξία η διερεύνηση του βαθμού στον οποίο Έλληνες μαθητές χρησιμοποιούν, κατανοούν και είναι επικριτικοί ή αισιόδοξοι σχετικά με αυτά τα εργαλεία και τον αντίκτυπό τους στην σχολική και λοιπή καθημερινότητά τους, ώστε να εκτιμηθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι τεχνολογίες που εξελίσσονται ταχέως επηρεάζουν τη ζωή των νέων.

Για τη διερεύνηση των ερωτημάτων αυτών της χρήσης των Τ.Π.Ε. στην εφηβική ηλικία, επιλέχθηκε η μελέτη περίπτωσης (case study Research). Ο βασικός στόχος της έρευνας είναι μια στοχευμένη αναζήτηση για τα χαρακτηριστικά των συνθηκών και αντιλήψεων τους σχετικά με τις ηλεκτρονικές εφαρμογές, τη χρονική διάρκεια των συνδέσεων αυτών, αλλά και η κατανόηση των επιδιώξεών τους, τους τύπους δηλαδή των δραστηριοτήτων τους με αυτές τις επιλογές. Η έρευνα βασίστηκε σε δομημένο ερωτηματολόγιο το οποίο συμπληρώθηκε από έφηβους μαθητές ηλικίας 11-16 ετών, που φοιτούσαν στην έκτη δημοτικού και την 3^η Γυμνασίου, σε 2 σχολεία της Αθήνας. Επιλέχθηκε το σύνολο των μαθητών που βρίσκονταν σε όλες τις αίθουσες των αντίστοιχων τάξεων των 2 σχολείων κατά τη διάρκεια της έρευνας. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων έγινε κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2016-2017 με τη βοήθεια των εκπαιδευτικών.

Βασικά ερωτήματα της έρευνας ήταν:

-Πώς οι έφηβοι «κάνουν έρευνα» στον σημερινό ψηφιακό κόσμο;

-Ποιοι είναι οι βασικοί χώροι εστίασης των ενδιαφερόντων τους και τι φοβούνται ή θεωρούν θετικά στοιχεία από τη χρήση της τεχνολογίας;

-Η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας φέρει τις προσδοκίες και τα οφέλη μιας 'καλής' επικοινωνίας και πόσο επηρεάζει την αντίληψη που έχουν για το σχολείο;

Η μεθοδολογική προσέγγιση περιλαμβάνει, σε ένα πρώτο επίπεδο, έρευνα της γενικής εικόνας των καθημερινών και προσφιλών συνθηκών των εφήβων και, μέσω της αξιολόγησης των απαντήσεών τους, τον εντοπισμό των πιθανών ζητημάτων που ανακύπτουν σχετικά με την χρήση των Τ.Π.Ε. Δεδομένου ότι σύμφωνα με έρευνες η πλειοψηφία των εφήβων διαθέτουν ή έχουν πρόσβαση σε κινητό τηλέφωνο και στο διαδίκτυο από τα τηλέφωνα τους και αφιερώνουν κατά μέσο όρο πολλές ώρες την ημέρα σε ψηφιακά μέσα κάθε είδους (George et all.2015), αποκτούν ιδιαίτερη σημασία οι έρευνες σχετικά με τα πρότυπα της χρήσης της τεχνολογίας που έχουν οι σημερινοί έφηβοι και προϋδεάζουν για εξίσου σημαντικές μελλοντικές αλλαγές στην ενήλικη φάση της ζωής τους.

Η πραγματοποίηση του ελέγχου της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας του ερωτηματολογίου έγινε με τη διεξαγωγή πιλοτικής μελέτης, η οποία σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία θεωρείται ένα 'ζωτικό βήμα' ενός καλού ερευνητικού σχεδιασμού (Hazzi & Maldaon 2015:53).

4. Αποτελέσματα της έρευνας

Το παρόν άρθρο ερευνά το πώς οι έφηβοι συλλέγουν πληροφορίες online, επικοινωνούν με ψηφιακά εργαλεία και χρησιμοποιούν αυτά τα εργαλεία για την εκπαίδευσή τους. Η ηλικιακή κατανομή των συμμετεχόντων κυμαινόταν από 11 έως και 16 έτη και συγκεκριμένα, η πλειοψηφία τους (80,4%) είχε ηλικία 14 (32,9%) ή 15 ετών (47,4%). Η πλειοψηφία (82,6%) φοιτούσε στην τρίτη Γυμνασίου, με τους υπόλοιπους να είναι μαθητές της έκτης Δημοτικού. Επιχειρήθηκε αρχικά η έρευνα να εστιάσει στο εφηβικό κοινό (14-15), επειδή οι έφηβοι αντιπροσωπεύουν την αιχμή της κινητής συνδεσιμότητας. Με την συλλογή των πρώτων στοιχείων όμως φάνηκε ότι, η χρήση των Τ.Π.Ε. αρχίζει πολύ νωρίτερα και κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθεί σε ένα βαθμό και η προεφηβική ηλικία αντίστοιχων μαθητών των ίδιων σχολείων.

Τα ευρήματα της έρευνας σχετίζονται ιδιαίτερα με τη χρήση των κινητών τηλεφώνων παρόλο που η κατοχή και άλλων τεχνολογικών μέσων είναι ιδιαίτερα υψηλή. Ειδικότερα: Οι συμμετέχοντες στην έρευνα, ρωτήθηκαν αρχικά κατά πόσον έχουν στην κατοχή τους δικό τους Tablet, PC, ή κινητό τηλέφωνο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών, δήλωσαν ότι, έχουν δικό τους κινητό τηλέφωνο (96,8%), καθώς και δικό τους PC (85,5%), ενώ το 48,3% εξ' αυτών, είχε επιπλέον και Tablet.

Φαίνεται ότι, οι νέοι ηλικιακά χρήστες χρησιμοποιούν καθημερινά τις τεχνολογίες, ειδικότερα των έξυπνων τηλεφώνων και του διαδικτύου και λιγότερο του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Δημιουργούν με αυτόν τον τρόπο ένα οικείο σε κείνους περιβάλλον συνεχούς δικτύωσης, μέσω εφαρμογών, ανταλλαγής μηνυμάτων και αναρτήσεων υλικού στο προσωπικό τους ψηφιακό προφίλ. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνουν αφενός πρόσβαση σε ψηφιακό περιεχόμενο που προκύπτει από τη δική τους έρευνα αλλά και σε κείνο των διαδικτυακών τους φίλων, οικοδομώντας μια ηλεκτρονική κοινωνία της οποίας αποτελούν μέρος, με μια σημαντική, αν όχι ευρεία αποδοχή.

Η χρήση των Τ.Π.Ε. φαίνεται ότι είναι ευρεία, σχεδόν το 94,8% των εφήβων της έρευνας διαθέτουν ή έχουν πρόσβαση σε κινητό τηλέφωνο. Από τις απαντήσεις τους ωστόσο φαίνεται ότι μόνο ορισμένες δραστηριότητες μέσω της τεχνολογίας είναι διαδεδομένες σε όλους τους έφηβους χρήστες. Αυτές αφορούν συγκεκριμένες περιοχές ενδιαφερόντων τους που έχουν κυρίως επικοινωνιακό προσανατολισμό και οδηγούνται από την διάθεση να αλληλοεπιδράσουν με φίλους και γνωστούς. Το σχολείο στον αντίποδα αυτής της αυξημένης χρήσης εξακολουθεί να αποτελεί για τους εφήβους ένα χώρο ανεπηρέαστο από την τεχνολογία και δεν επιθυμούν στην πλειοψηφία τους να αντικαταστήσουν το δάσκαλο και την αίθουσα διδασκαλίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας αντικατοπτρίζουν πολλές από τις ανησυχίες για το ρόλο που διαδραματίζουν τα ψηφιακά εργαλεία. Ειδικότερα:

4.1 Έφηβοι καταναλωτές Τ.Π.Ε.

Η τεχνολογία των πληροφοριών και επικοινωνιών βελτιώνει κατά γενική ομολογία τον τρόπο επικοινωνίας καθώς η έγκαιρη, έγκυρη και αποτελεσματική λήψη των πληροφοριών επηρεάζει σημαντικά κάθε τομέα της ζωής (Chen & Schulz 2016). Η χαρακτηριστική ταχύτητα με την οποία διεκπεραιώνεται κάθε τέτοια διεπαφή καθορίζει άλλο ένα στοιχείο μοναδικό των τεχνολογιών: την αμεσότητα και την υπέρβαση του χρόνου κι όχι μόνο του τόπου (Ντάφλου 2016). Το στοιχείο αυτό δείχνει από τις απαντήσεις των εφήβων να είναι ιδιαίτερα ελκυστικό. Πρόκειται εξάλλου για μια γενιά που ζει σ' ένα περιβάλλον που ορίζεται από την ταχύτητα διακίνησης των πληροφοριών, σε ένα τεχνολογικό περιβάλλον μοναδικό σε προϊόντα, υπηρεσίες και ευκολίες αναζήτησης της γνώσης.

Ειδικότερα για τους εφήβους της έρευνας φαίνεται ότι το τεχνολογικό περιβάλλον είναι το πρώτο στο οποίο αναζητούν την πληροφόρηση. Δείχνουν με άλλα λόγια να εμπιστεύονται την τεχνολογία από πολύ μικρή ηλικία, παρότι δεν είναι βέβαιο (λόγω πολύ νεαρής ηλικίας) αν διαθέτουν δεξιότητες για την αξιολόγηση του υλικού που βρίσκουν. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα, αγόρασαν το πρώτο τους κινητό τηλέφωνο ή Tablet ή υπολογιστή, πάνω από το ένα τέταρτο του δείγματος (26,6%), στα 8 έτη, ενώ πάνω από τους μισούς (56%) δήλωσαν ότι αγόρασαν το πρώτο τους κινητό τηλέφωνο ή Tablet ή υπολογιστή σε ηλικία που κυμαινόταν από τα 9 έως και τα 12 έτη.

Το 75,5% δήλωσε ότι:

-είχε καθοδήγηση για τα ψηφιακά εργαλεία (ασφαλή χρήση),

-μεγαλώνει σε οικογενειακό περιβάλλον που χρησιμοποιεί την τεχνολογία, (89,8% των γονιών τους ασχολούνται με την τεχνολογία),

-ενώ όσοι είχαν αδέρφια (μικρότερα ή/και μεγαλύτερα) δήλωσαν ότι, αυτά ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν την τεχνολογία από αρκετά νωρίς, με το 31,8% των ερωτηθέντων, να εκτιμάει την ηλικία αρχικής ενασχόλησής των αδερφών τους με την τεχνολογία στα 10 έτη. Οι περισσότεροι όμως από αυτούς δεν έχουν πάρει την ενημέρωση από γονείς, δασκάλους ή ειδικούς, αλλά από τρίτους: φίλους και συμμαθητές, στοιχείο που αναδεικνύει δύο ζητήματα: 1) Ότι η εισαγωγή στον ψηφιακό χώρο γίνεται χωρίς επαρκή γνώση (στη βάση μιας καλά οργανωμένης και επιστημονικά τεκμηριωμένης διδασκαλίας), και 2) Η μετάδοση της γνώσης της τεχνολογίας συνίσταται σε διαπροσωπικές σχέσεις, που για τον καθένα ξεχωριστά αποτελούν μοναδικό στοιχείο, αστάθμητο δε παράγοντα ορθής διαχείρισης και αποτελεσματικότητας.

Ωστόσο, κατά γενική ομολογία, οι έφηβοι με ευκολία έχουν προσαρμοσθεί στη χρήση της και πιστεύουν ότι είναι ασφαλείς στις ενέργειες που κάνουν χρησιμοποιώντας την. Η αίσθηση της ασφαλούς περιήγησης είναι υποκειμενική και προκύπτει από την ατομική κρίση των εφήβων. Ενθαρρύνει όμως τους εφήβους χρήστες να χρησιμοποιούν πολλές ώρες τον ψηφιακό χώρο, να αποκαλύπτουν στο δημόσιο profile τους πολλά για τον εαυτό τους, να συζητούν στο διαδίκτυο προσωπικές στιγμές, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουν απόλυτα το δημόσιο προσανατολισμό των πληροφοριών αυτών. Σύμφωνα με την έρευνα η συντριπτική πλειοψηφία (94,8%) δήλωσε ότι, συνδέεται από 1 έως και 12 ώρες, με μέσο όρο τις 4,4 ώρες/ημέρα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι μόνο το 3% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι, συνδέεται καθημερινά με τις τεχνολογίες

αυτές για χρονικό διάστημα λιγότερο από 1 ώρα, κι αυτό αφορά κυρίως τους μαθητές του δημοτικού. Το στοιχείο αυτό αποκτά μεγαλύτερη σημασία καθώς διαπιστώνεται ότι οι έφηβοι που έχουν πρόσβαση στο Διαδίκτυο στο σπίτι είναι χρήστες για περισσότερες ώρες, ειδικά το Σαββατοκύριακο και τείνουν να περνούν περισσότερο χρόνο σε απευθείας σύνδεση σε εβδομαδιαία βάση. Αποτελεί δε μια πρόσθετη ανησυχία για την αύξηση της χρήσης του διαδικτύου καθώς μεγαλώνει ο έφηβος.

Η προστασία των εφήβων στα πλαίσια της χρήσης του διαδικτύου και των τεχνολογιών δείχνει λοιπόν να αντιμετωπίζει 2 βασικά ζητήματα: την αλόγιστη και πολύωρη χρήση και σε δεύτερο επίπεδο τους κινδύνους που αυτή η παρατεταμένη χρήση μπορεί να φέρει. Είναι φανερό ότι ως διαδικασία δύσκολα μπορεί να προβλεφθεί και να ελεγχθεί. Η προσωπική ζωή των εφήβων δείχνει να είναι έντονα προσανατολισμένη μέσα από τις τεχνολογίες. Τόσο το «πού» αλλά και το «πώς» ή το «πόσο» χρησιμοποιούν το διαδίκτυο τα νεαρά άτομα, έφηβοι και παιδιά, είναι μια τρέχουσα και καθημερινή διαδικασία η οποία γίνεται μέσα και έξω από το σπίτι. Ως εκ τούτου, διεξάγεται χωρίς επίβλεψη, είναι απρόβλεπτη και με ευμετάβλητα όρια. Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι το σύνολο των εφήβων του δείγματος είχε στην κατοχή του από την παιδική του ηλικία κινητά τηλέφωνα και ταμπλέτες με πληρωμένη πρόσβαση στο διαδίκτυο. Τα τεχνολογικά αυτά μέσα είχαν παρασχεθεί στους εφήβους από τους γονείς. Κάθε τέτοια αγορά όμως αξιολογείται ως σημαντική στο βαθμό που προκαλεί αύξηση του ενδιαφέροντος των νέων και εξαναγκάζει σε μια καινούργια γενιά αναγκών, ορίων αλλά και κανόνων για να είναι ασφαλής η χρήση τους. Οσοτόσο αυτό είναι μια επιλογή που δεν είναι πάντα εφικτή και συναρτάται από διάφορους παράγοντες.

Η διαχείριση της γνώσης (mindcraft), (Perelman 1992) στην ψηφιακή εποχή και η «ευμερία ως αποτέλεσμα της χρήσης του Διαδικτύου από τα παιδιά» (Livingstone & Bulger 2014) σε κάθε τομέα της ζωής επηρεάζει σημαντικά την αύξηση του τεχνολογικού ενδιαφέροντος στη ζωή των εφήβων και καθιστούν τις εφαρμογές των Τ.Π.Ε. αναπόσπαστα μέρη της γενικής τους εκπαίδευσης (Purcell et al. 2013). Τα κινητά τηλέφωνα φαίνεται ότι αποτελούν μέσο για να διαμορφώνουν τις έρευνες, τις συνθήκες και τις δεξιότητες τους οι μαθητές. Η χρήση όμως των τεχνολογιών σε ορισμένες περιπτώσεις εμποδίζει την αμοιβαιότητα στην επικοινωνία, η οποία για τους νέους εξακολουθεί κι αποτελεί σημαντικό θετικό παράγοντα της σχολικής κοινότητας και προνόμιο της σχολικής αίθουσας. Ο καθοριστικός ρόλος που αποδίδουν στις τεχνολογίες οι έφηβοι δε μπορεί να αντικαταστήσει τον δάσκαλο και την τάξη των συμμαθητών, μπορεί όμως να αποτελέσει εφαλτήριο βελτίωσης των παραδόσεων και της ελκυστικότητας των μαθημάτων.

Οι έφηβοι εξάλλου αποτελούν μια ηλικιακή κατηγορία που ψάχνει καθημερινά διάφορα στο διαδίκτυο, μαθαίνει και εκπαιδεύεται. Οι μαθητές που απάντησαν στην σχετική ερώτηση που τους τέθηκε, είχαν πρόσβαση στο Ίντερνετ κατά (95,9%), στο Facebook κατά (79,6%) και στο Twitter σε ποσοστό (20,4%), ενώ ένα ποσοστό της τάξης του (59,1%), δήλωσε ότι συνδεόταν στο Instagram και στο YouTube (17,3%). Οι έφηβοι ρωτήθηκαν σχετικά με το τι ψάχνουν πιο συχνά, μέσα από τις τεχνολογίες. Αν εξαιρέσουμε τις αγνοούμενες τιμές, οι μαθητές (100%) δήλωσαν ότι, ενδιαφέρονται για την ψυχαγωγία που προσφέρεται από ιστοσελίδες όπως το Youtube (47,3%), τις διαδικτυακές αγορές (26,3%), και την επικοινωνία με φίλους (21%). Σε σημαντικό βαθμό τα υπόλοιπα μέσα ενημέρωσης βρίσκονται ανάμεσα στις προτιμήσεις των νέων, αφού λίγο περισσότεροι από τους μισούς (57,1%) τα επιλέγουν ως μέσο καθημερινής τους πληροφόρησης.

Σε πλήθος 259 σχετικών απαντήσεων οι συμμετέχοντες αναφέρουν ως πιο δημοφιλείς εφαρμογές καθημερινής τους σύνδεσης και χρήσης, το Facebook (47 άτομα), το Youtube (44 άτομα), το Instagram (43 άτομα), το Messenger (34 άτομα) και το Viber το οποίο επιλέχθηκε από 16 άτομα συνολικά. Στο σύνολό τους οι έφηβοι της έρευνας αιτιολογούν την αναζήτηση διαδικτυακών πληροφοριών με σκοπό τη διασκέδαση και την ενίσχυση των κοινωνικών τους δεσμών. Αναγνωρίζουν δε ότι απαιτούνται ιδιαίτερες γνώσεις και δεξιότητες από πλευράς τους για την ασφαλή χρήση των τεχνολογιών και την ευρύτερη κατάρτισή τους. Προκύπτει από τις μέχρι τώρα απαντήσεις των εφήβων ότι η χρήση και η καθημερινή ενασχόλησή τους με τις Τ.Π.Ε. αντανakλά τη σύγχρονη ζωή και την «επιθετική» διείσδυση της τεχνολογίας σε κάθε τομέα της. Ωστόσο η εξοικείωση στη χρήση της δεν εξασφαλίζει άμεσα την επάρκεια της γνώσης, την καταλληλότητα των εργαλείων της και την ασφαλή χρήση της.

4.2 Επικοινωνία και έφηβοι

Κατά γενική ομολογία τα οφέλη των Τ.Π.Ε. στην επικοινωνία και την εκμάθηση είναι ιδιαίτερα υψηλά όταν οι εφαρμογές είναι εκπαιδευτικές, χωρίς βλαβερά περιεχόμενα και στερεότυπα. Υποστηρίζεται δε ότι ενθαρρύνουν τη συνεργασία και επιτρέπουν στα παιδιά να ελέγχουν τις μαθησιακές διαδικασίες τους (Siraj-Blatchford & Whitebread 2003). Στην παρούσα έρευνα φαίνεται ότι ο έφηβος χρήστης αλληλοεπιδρά και αναζητά την επικοινωνία, τη «συνομιλία» (conversation) μέσω μηνυμάτων και εικόνων. Η επικοινωνία για την οποία μιλούν οι έφηβοι είναι ψηφιακή, συνεχής και αδιάλειπτη. Είναι επίσης ηλικιακά εξαρτώμενη και γίνεται κυρίως με τους συνομήλικους τους/συμμαθητές κατά (96,9%), και λιγότερο τους συγγενείς (48%) και το σχολικό περιβάλλον (16,3%). Αναφορικά με τον τρόπο επικοινωνίας, προκύπτει ότι, το 39,8% χρησιμοποιεί SMS, το 36,7% από αυτούς το Skype, το 45,9% το Viber, ενώ σε σημαντικό ποσοστό (57,1%) το Messenger επιλέγεται ως μέσο επικοινωνίας τους. Όσον αφορά στα θέματα προς συζήτηση, επισημάνθηκαν ως κύριες επιλογές, η καθημερινότητα (65,3%), τα Dates (31,6%), τα μαθήματα (28,6%), τα αθλητικά (12,2%), τα προβλήματα και οι σκέψεις τους (9,2%), τα παιχνίδια (6,1%) και ψυχαγωγικές εκπομπές ιδιαίτερης προβολής όπως το Survivor (5,1%). Αυτά τα πεδία επικοινωνίας εμφανίζουν μια μικρή διαφοροποίηση με βάση το φύλο των εφήβων: Τα αγόρια της έρευνας εστιάζουν περισσότερο από τα κορίτσια στα αθλητικά και τα dates. Τα κορίτσια από την άλλη πλευρά «συνομιλούν» ομοίως για τα dates και την καθημερινότητα.

4.3 Πρώιμη εισαγωγή στις Τ.Π.Ε.

Είναι μάλλον σημαντικό να δοθεί προσοχή στον αριθμό των ωρών που καθημερινά οι έφηβοι χρήστες είναι συνδεδεμένοι και αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους. Ο χρόνος αυτός δείχνει να αυξάνεται ποσοτικά όσο αυξάνει και η ηλικία, ενδεχόμενα το πλήθος των ενδιαφερόντων, αλλά και τα δίκτυα των επαφών τους. Επίσης ιδιαίτερη σημασία έχει η πρώιμη ηλικία εισαγωγής τους στη χρήση των Τ.Π.Ε. Στη σχετική ερώτηση «*Αν χρησιμοποιούν τα αδέρφια των εφήβων την τεχνολογία*», οι απαντήσεις δείχνουν ότι τα παιδιά-αδέρφια των εφήβων της έρευνας αρχίζουν

σήμερα νωρίτερα τη χρήση των τεχνολογιών από ό,τι οι ερωτηθέντες έφηβοι. Υποθέτουμε ότι αυτό συμβαίνει λόγω της επιρροής τους από τα μεγαλύτερα σε ηλικία αδέρφια. Η 'πρώιμη' όμως αυτή χρήση δεν φαίνεται να σχετίζεται σημαντικά με την αντίστοιχη εξοικείωση των γονιών στην τεχνολογία.

Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η χρήση αυτή συνδέεται αρχικά με την μεγάλη κατοχή κινητών τηλεφώνων μεταξύ των εφήβων, αλλά και με την ελκυστικότητα των ηλεκτρονικών εφαρμογών, που βασίζεται στα τεχνικά τους χαρακτηριστικά. Η ελκυστικότητά τους αυτή οδηγεί, όπως προείπαμε, σε πολύωρες χρήσεις των εφαρμογών, αν όχι σε εθισμούς σε αυτήν, με αποτέλεσμα την κατανάλωση πλήθους πληροφοριών και ανεξέλεγκτη πρόσβαση σε υλικό, ενδεχομένως ακατάλληλο με προσβλητικό ή άλλο περιεχόμενο. Οι έφηβοι της έρευνας δείχνουν να χρησιμοποιούν την τεχνολογία με μια «επιλεκτική έμφαση» (Κέσλερ 1970). Αυτό πρακτικά περιλαμβάνει για την έρευνα τρεις παράγοντες που συνδέονται: την σχεδόν καθολική για το σύνολο των ερωτηθέντων εφήβων καθημερινή και ευρεία επιλογή της, την υπερβολή στην πολύωρη χρήση της και την απλούστευση των διαδικασιών χρήσης της, κι αποδεικνύει την εξοικείωσή τους με τον τεχνολογικό χώρο. Η εξοικείωση αυτή εμπεδώνεται με τη συχνή χρήση σε κάθε ιδιωτική αλλά και δημόσια συναλλαγή. Παρ' όλα αυτά όμως, από τα στοιχεία φαίνεται, ότι οι κίνδυνοι από τη χρήση των τεχνολογικών μέσων αφορούν σε πραγματικές ανησυχίες των εφήβων. Ειδικότερα, με βάση τις απαντήσεις που δόθηκαν, παρατηρήθηκε ότι, η πλειοψηφία (86,7%) από τους ερωτηθέντες δε βίωσαν κάποιο περιστατικό ηλεκτρονικής παρενόχλησης ή κακόβουλου λογισμικού. Εκείνοι όμως (13,2%) που υπέστησαν μία τέτοια εμπειρία, αντιμετώπισαν το πρόβλημα σε ποσοστό 81,82%, με τη βοήθεια του οικογενειακού, ή σχολικού, ή φιλικού τους περιβάλλοντος.

4.4 Τ.Π.Ε. & Ζητήματα αξιολόγησης από τους έφηβους.

Οι έφηβοι χρήστες του δείγματος χρησιμοποιούν τις τεχνολογίες σε ποσοστό 85,71%, προκειμένου να αντλήσουν πληροφορίες για το σχολείο και για τις εργασίες τους. Οι μαθητές επεξεργάζονται στοιχεία για τις εργασίες τους χρησιμοποιώντας συνεργατικά εργαλεία όπως το portal της Google (70,9%) και το Wikipedia (26,7%) που αναδεικνύονται ως πρώτες επιλογές τους. Είναι σημαντικό ότι ένα υψηλό ποσοστό (61,8%) των εφήβων που συμμετείχαν στην έρευνα, αξιολογούν ότι η εκπαίδευση στο σχολείο πρέπει να γίνεται αποκλειστικά (7,2%) ή σε μεγαλύτερο βαθμό (54,6%) με τη χρήση τεχνολογιών γιατί αυτό είναι το μέλλον.

Πιστεύουν ότι οι τεχνολογίες θα προσέφεραν στο σχολείο και την εκπαίδευση τους, με σειρά σημαντικότητας, άμεση ενημέρωση (34,7%), ενδιαφέρον (20,4%), νέες δυνατότητες (17,3%), διαδραστικότητα (6,1%), ευκολία (11,2%) και διασκέδαση (11,2%), αλλά πιστεύουν ότι η περιήγηση αυτή δεν θα ήταν ασφαλής. Θετική απάντηση ασφαλούς περιήγησης (1%). Μόλις το (8,2%) αυτών, πιστεύει ότι οι τεχνολογίες δεν προσφέρουν τίποτε στο χώρο της εκπαίδευσης. Δεν είναι εξάλλου λίγοι οι έφηβοι που πιστεύουν ότι η χρήση των τεχνολογιών δύναται να επιδράσει αρνητικά στην σχολική εκπαίδευση και ειδικότερα, να έχει αρνητικές συνέπειες, όπως είναι το χάσιμο της άμεσης επαφής (43,9%), η υποβάθμιση των καθηγητών και των βιβλίων (22,4%), ο εθισμός (5,1%) καθώς και η επίδραση στην νοητική (4,1%) και στην οφθαλμολογική τους υγεία (3,1%).

Στη συνέχεια, οι έφηβοι κλήθηκαν να προσδιορίσουν, πάντα κατά την προσωπική τους άποψη, το πιο θετικό στοιχείο των τεχνολογιών. Το 85,7% από τους συμμετέχοντες θεώρησε την ευκολία χρήσης ως το σημαντικότερο πλεονέκτημα των τεχνολογιών, το 62,2% επέλεξε την πρόσβαση από παντού ως σημαντική, το 54,1% την ταχύτητα ενημέρωσης/πληροφόρησης, ενώ ένα ποσοστό της τάξης του 5,1% θεωρεί ότι οι πληροφορίες που μπορεί να βρει μέσω αυτών είναι η μεγαλύτερη προσφορά στους χρήστες.

Έχοντας αποτυπώσει την άποψη των εφήβων σχετικά με τα θετικά στοιχεία των τεχνολογιών, επιχειρήθηκε να εντοπιστούν οι πεποιθήσεις τους αναφορικά με το ποιο θεωρούν ως το πιο αρνητικό στοιχείο των τεχνολογιών. Σύμφωνα με τις απαντήσεις, τα στοιχεία των Τ.Π.Ε. που οι έφηβοι αξιολογούν ως αρνητικά, είναι αφενός σημαντικά σε πλήθος και αφετέρου εστιάζουν στην διατήρηση της υγείας και στην επικοινωνία. Τα βασικότερα έγκεινται στον εθισμό (37,8%), στο κακόβουλο λογισμικό (19,4%), στις σωματικές βλάβες (15,3%), στην μειωμένη επικοινωνία με το περιβάλλον (10,2%), στην λιγότερη σκέψη και συνέργεια (6,1%), στα λάθος πρότυπα (3,1%) και στο χάσιμο της άμεσης επαφής.

4.5 Συζήτηση

Η διεθνής επιστημονική κοινότητα με μια σειρά μελετών, (Livingstone & Bober 2003 και 2005), εστίασε στη σημασία της μέτρησης και της κατανόησης της πρόσβασης και της χρήσης του Internet από τα παιδιά. Ένα βασικό ζήτημα των ερευνών αυτών αποδείχθηκε ότι είναι η αποτελεσματική εισαγωγή των νεαρών ατόμων (παιδιών και εφήβων) στις Τ.Π.Ε. η οποία απαιτεί προσεκτικό σχεδιασμό, όπως επεσήμανε ο Kleine (Kleine, et al. 2014). Καθοριστικό επίσης στοιχείο τους αποδεικνύεται το πώς οι Τ.Π.Ε. αλλάζουν την καθημερινή συμπεριφορά των νέων. Αυτό συμπίπτει με την αυξανόμενη ανησυχία για την υγεία των παιδιών που ξοδεύουν πολύ χρόνο μπροστά σε ταμπλέτες, υπολογιστές και τις οθόνες των κινητών τηλεφώνων. Οι έρευνες δείχνουν ότι η χρήση του Διαδικτύου δεν έχει πάντοτε θετικά αποτελέσματα. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι τα κοινωνικά μέσα είναι πιο εθιστικά από τα τσιγάρα και το αλκοόλ και τόσο τα παιδιά όσο και οι έφηβοι που περνούν περισσότερο χρόνο μπροστά στις οθόνες τείνουν να βιώνουν υψηλότερα επίπεδα συναισθηματικής δυσφορίας, άγχους και κατάθλιψης (Public Health England 2013· RSPH 2017· OECD 2015b) ή ακόμη και μακροπρόθεσμα προβλήματα υγείας (Anuncibay 2017).

Σε σχετικές με αυτές τις επιπτώσεις έρευνες (Madden, Lenhart, Cortesi, Gasser, Duggan, Smith, Beaton 2013) σε παιδιά (ηλικίας 12-17 ετών) επιχειρήθηκε να δοθεί μια εικόνα των δραστηριοτήτων των εφήβων στο διαδίκτυο και των κύριων ανησυχιών τους για τους online κινδύνους. Οι κίνδυνοι αυτοί φαίνεται ότι αφορούν στην έκθεση σε μια σειρά ηλεκτρονικών μηνυμάτων αλλά και «επαφής/χρήσης» συγκεκριμένων διαδικτυακών εφαρμογών. Στην παρούσα έρευνα οι ανησυχίες των εφήβων αφορούν και σε θέματα υγείας λόγω της πολύωρης χρήσης των τεχνολογικών εφαρμογών.

Τα βασικά συμπεράσματα των μελετών αυτών επισημαίνουν ότι *«τα κοινωνικά μέσα έχουν μετατοπίσει δραματικά τον τρόπο κοινωνικοποίησης, επικοινωνίας και σχέσης. Ο αντίκτυπός τους δε μπορεί να υποτιμηθεί.»...«Διαμορφώνουμε και οικοδομούμε σχέσεις, την ταυτότητα μας, εκφρά-*

ζουμε τον εαυτό μας και μαθαίνουμε τον κόσμο γύρω μας» (Cramer 2017) μέσα από κοινωνικά δίκτυα (όπως το Instagram και το Facebook) που παρουσιάζουν εξαιρετικά επιμελημένες εκδοχές των ανθρώπων που γνωρίζουμε και του κόσμου γύρω μας, ώστε είναι εύκολο να παραμορφωθούν οι προοπτικές μας για την πραγματικότητα. Τα συμπεράσματα της έρευνας μας συνάδουν με τα στοιχεία αυτά, επιβεβαιώνοντας στην ουσία μια γενικότερη τάση στην κοινωνικοποίηση και στην επικοινωνία των εφήβων.

Σε αυτό, κατά γενική ομολογία, συμβάλλει το γεγονός ότι «κάθε φορά που σχολιάζουμε ή στέλνουμε μια πρόσκληση στο διαδίκτυο, δημιουργούμε μια προσδοκία, κάνουμε «like»». «Αισθανόμαστε την αίσθηση ότι ανήκουμε και προωθούμε την ιδέα του εαυτού μας μέσω της κοινής χρήσης». Τα ευρήματα αποδίδουν δύναμη στο «κοινόχρηστο» περιεχόμενο αυτών των ψηφιακών δημοσιεύσεων, άλλοτε με θετική ανατροφοδότηση κι άλλοτε αναζητώντας περισσότερη κοινωνική ενίσχυση. (RadiumOne).

Επιπλέον, αναφέρεται ότι τα ψηφιακά μέσα ενημέρωσης σχετίζονται με τον ηλεκτρονικό αποκλεισμό και με τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο. Ενώ η ηλεκτρονική πρόσβαση και χρήση έχει τη δυνατότητα να αυξήσει τις γνώσεις των νέων και της μάθησης, απαιτούνται περισσότερες έρευνες για την καλύτερη κατανόηση του πλήρους αντίκτυπου του Διαδικτύου. Οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στο πώς χρησιμοποιείται το Διαδίκτυο και σε ποιο βαθμό αυτό το δυναμικό μεγιστοποιείται.

Η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων σ' αυτές τις έρευνες πιστεύει ότι το διαδίκτυο είναι ένα γενικό θετικό στοιχείο που βοήθησε τους ανθρώπους να αναπτύξουν και να αποκτήσουν γνώσεις. Ωστόσο, υπήρξε επίσης γενική συναίνεση ότι στα παιδιά χρειάζονται περιορισμοί σχετικά με το πότε τους επιτρέπεται να παίξουν παιχνίδια και πότε θα πρέπει να τους επιτρέπεται να έχουν δικό τους κινητό επειδή η «ορθή» χρήση του διαδικτύου απαιτεί κάποια ωριμότητα. (GSMA and LIRNEasia 2015). Η ενεργή γονική διαμεσολάβηση σχετίζεται σημαντικά με τη σοβαρότητα, την αποτελεσματικότητα και την αυτό-αποτελεσματικότητα των παιδιών-εφήβων στη χρήση των ψηφιακών μέσων (Hwang et.al. 2017: 362-368).

5. Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα της έρευνας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:Οι έφηβοι εισάγονται στον ψηφιακό κόσμο σε πολύ νεαρή ηλικία. Σχεδόν ταυτόχρονα με την βασική τους εκπαίδευση μαθαίνουν να «κάνουν έρευνα» στον ψηφιακό κόσμο αλλά και να εξαρτούν σε σημαντικό βαθμό την καθημερινότητά τους από τη νέα τεχνολογία.

Τα κύρια ενδιαφέροντα των εφήβων που ικανοποιούνται με την πολύωρη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας αφορούν κυρίως στις κοινωνικές επαφές, τις διαπροσωπικές σχέσεις και την εκπαίδευσή τους, ουσιαστικά δηλαδή καλύπτουν σημαντικό εύρος των βασικών ζητημάτων της ζωής τους.

Η χρήση των Τ.Π.Ε. έχει σωρευτικές επιρροές στον κύκλο της οικογένειας των εφήβων καθώς δεν αφορά μόνο στους έφηβους, ήδη χρήστες, αλλά και τον μικρότερο ηλικιακά κύκλο των συγγενών τους, ο οποίος εισάγεται από εκείνους στον ψηφιακό χώρο, μέσω της παρατήρησης

αρχικά στο οικογενειακό περιβάλλον, κυρίως στην ψυχαγωγική χρήση του Διαδικτύου.

Η χρήση αυτή δε φέρει στοιχεία μιας ‘καλής’ τεχνολογικής εκπαίδευσης αλλά και επικοινωνίας. Αφορά περισσότερο στη διαμόρφωση μιας ηλεκτρονικής συμπεριφοράς των εφήβων η οποία βασίζεται στην ανάπτυξη αυτογνωσμένων δεξιοτήτων χρήσης του διαδικτύου παρά στις πραγματικές τους δεξιότητες. Η κατάρτιση και η βελτίωση των δεξιοτήτων των εφήβων σε αυτές είναι άτυπη, γίνεται ανεπίσημα και με αμφίβολο περιεχόμενο και δυνατότητα μετάδοσης των κατάλληλων πληροφοριών ασφαλούς και αποτελεσματικής χρήσης.

Η στοχευμένη εκπαίδευσή τους αποτελεί κρίσιμη προϋπόθεση, μέρος μιας διαδικασίας δια βίου μάθησης και ταυτόχρονα συνολική ευθύνη του σχολικού, οικογενειακού και οικονομικού περιβάλλοντός τους, αλλά και πρόσθετη ανησυχία που αντιμετωπίζει η διδασκαλία στο σημερινό ψηφιακό περιβάλλον.

Η ικανότητα με την οποία χειρίζονται οι έφηβοι την τεχνολογία αποτελεί μια υπόθεση εργασίας λόγω χρήσης και δε μπορεί να αποτελεί γενίκευση. Με άλλα λόγια δε μπορεί να αποδειχθεί ότι όλοι οι έφηβοι, είναι εξίσου εξοικειωμένοι στη χρήση (ασφαλή, εκπαιδευτική, χωρίς βλαβερὰ περιεχόμενα) των ψηφιακών εργαλείων. Δημιουργεί όμως την ανάγκη να εξασφαλισθεί ότι όλοι οι μαθητές είναι σε θέση να αποκτούν τις βασικές τεχνολογικές δεξιότητες για να ικανοποιούν αυτή τη συνθήκη.

Οι τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών μέσα από αναγκαίες καινοτόμες παιδαγωγικές προσεγγίσεις αποτελούν ζήτημα καθημερινής προσαρμογής για το σύγχρονο σχολείο, τόσο στο εκπαιδευτικό περιεχόμενο όσο και στις διαδικασίες εκμάθησης. Η κύρια πρόκληση αφορά επίσης στην επικέντρωση στο τεχνικό/μηχανικό μέρος των τεχνολογιών, στην εδραίωση δηλαδή της αντίληψης ότι οι ψηφιακές συσκευές είναι μηχανήματα ή αλλιώς ψηφιακά εργαλεία μάθησης. Αυτό παραπέμπει την σύγχρονη εκπαίδευση σε τρία επιπλέον βασικά συστατικά: στην εύρεση των (χρήσιμων) πληροφοριών, στην αμφίδρομη και διαδραστική ανατροφοδότηση/επικοινωνία και στην ασφαλή χρήση της. Αναδεικνύεται ως εκ τούτου το ζήτημα της απόκτησης των απαραίτητων (αναλογικών) δεξιοτήτων, σύμφωνα και με την προσέγγιση ανάπτυξης, όπως εγκρίθηκε στην Ατζέντα του ΟΗΕ για την ‘Αειφόρο Ανάπτυξη του 2030’ (United Nations Regional Information Centre for Western Europe 2017), η οποία τονίζει ότι οι διάφορες συνιστώσες της ανάπτυξης συνδέονται και δε μπορούν να απομονωθούν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Dieter, O. (1999). «Κοινωνικός αποκλεισμός: Κατάσταση ή διεργασία; », σ.211-216 στο Σπανού Ε. (επιμ.) *Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ευρώπη. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Καραμπάτσος, Α. (2008). *Βασικά Θέματα Παιδαγωγικών και Διδακτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής

- Κέσλερ, Α. (1970). *Η λογοτεχνία και ο νόμος των φθινουσών αποδόσεων*, Encounter, Μάϊος
- Ντάφλου, Α. (2016). *Η αξιοποίηση των Τεχνολογιών Πληροφορικής & Επικοινωνιών από την Τοπική Αυτοδιοίκηση στις εφαρμογές της Κοινωνικής Πολιτικής. Το παράδειγμα εφαρμογής σε δήμους της Περιφέρειας Ηπείρου*. (Διδακτορική Διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο) Αθήνα
- Πόρποδας, Δ. (1996). *Γνωστική Ψυχολογία. Τόμος 1. Η Διαδικασία της Μάθησης*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόρποδας.
- Σολομωνίδου, Χ. (1999). *Εκπαιδευτική Τεχνολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.

Ξενόγλωσση

- Advanced Placement (AP), <https://apcentral.collegeboard.org>. Accessed 16 February 2018
- Alberta Education (2015). Making a difference: meeting diverse learning needs with differentiated instruction. <https://archive.org/stream/makingdifference00albe#page/18/mode/2up>. Accessed 21 January 2016.
- Anuncibay, R. (2017). ICTs and teenage students. Problematic usage or dependence. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 237. Pp.230 – 236. Available online at www.sciencedirect.com. Accessed 10 February 2018
- APEC Family Foundation Inc. <https://www.apecprep.com>. Accessed 16 March 2018
- Balwanz, D. (2012). *Youth skills development, informal employment and the enabling environment in Kenya: trends and tensions*. *Journal of international Cooperation in Education*, 15 (2), 69-91.
- Burnett, C. (2010). Technology and literacy in early childhood educational settings: A review of research. *Journal of Early Childhood Literacy*, 10(3), 247–270.
- Caroll, T., Resta, P. (2010). *Redefining teacher education for digital-age learners*. In: Summit report from the Invitational Summit on Redefining Teacher Education for Digital –Age learners.
- Carvin, A. (2000). “*Mind the gap: The digital divide as the civil rights issue of the new millennium*”, *Multimedia Schools* 7(1) at <http://www.infotoday.com/MMSchools>. Accessed 16 February 2018
- Chen, Yi-Ru R. and Schulz P. J. (2016), “The Effect of Information Communication Technology Interventions on Reducing Social Isolation in the Elderly: A Systematic Review” *Journal of medical Internet research* vol. 18,1 e18. 28 Jan., doi:10.2196/jmir.4596
- Child Online Protection Statistical Framework and Indicators. International Telecommunication Union. Statistical Framework and Indicators 2010. https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/ind/D-IND-COP.01-11-2010-PDF-E.pdf. Accessed 22 February 2018
- CHILDWISE, 2010a, <http://www.childwise.co.uk/reports.html>. Accessed 16 February 2018
- Clarke, A. et al. (2006). “*ETSI’s standardization work on guidelines for young children’s use of ICT*. Human Factors and Telecommunications, Sophia Antipolis, France.
- Cramer, S. (2017). CBE, RSPH <https://www.rsph.org.uk/resources/journals.html>. Accessed 16 March 2018
- Development Program’s (UNDP) annual publication (1999). “The Human Development Re-

- port.” UNDP Press Release, 12 July.
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Celeste, C., & Shafer, S. (2004). *Digital inequality: From unequal access to differentiated use*. In K. Neckerman (Ed.), *Social inequality* (pp. 355-400). New York: Russell Sage.
- Dudenev, G., Hockly, N., & Pegrum, M. (2013). *Digital Literacies, Research and Resources in Language Teaching*, u.k: Pearson Education Ltd.
- ETSI Guide 202 423 “*Human Factors (HF); Guidelines for the design and deployment of ICT products and services used by children*”, October 2005
- Family Online Safety Institute, Bea Pro (iKeepSafe), <https://www.fosi.org>. Accessed 07 January 2018
- Fox, J. & Hoffman, W. (2011). *The Differentiated Instruction, Book of lists*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Fox, S., & Madden, M. (2005). *Generations online*. Washington, DC: Pew Internet and American Life Project.
- George, M. J., & Odgers, C. L. (2015). Seven fears and the science of how mobile technologies may be influencing adolescents in the digital age. *Perspectives on Psychological Science*, 10(6), 832-851. doi:10.1177/1745691615596788
- Goldsmith, B. (2009). *Time on social networks almost doubles in a year*. Retrieved from <http://www.reuters.com/article/mediaNews/idUSSP47166820090603>. Accessed 08 February 2018
- GSMA and LIRNEasia (2015), *Mobile phones, internet, and gender in Myanmar*. http://lirneasia.net/wpcontent/uploads/2016/04/GSMA_Myanmar_GenR2_Spreads.pdf http://lirneasia.net/wpcontent/uploads/2016/04/GSMA_Myanmar_Gender_R2_Spreads.pdf. Accessed 16 March 2018
- Hargittai, E. (2003a). *How wide a Web? Inequalities in accessing information online*. Unpublished doctoral dissertation, Princeton University, Princeton, NJ.
- Hargittai, E., & Shafer, S. (2006). *Differences in actual and perceived online skills: The role of gender*. *Social Science Quarterly*, 87(2), 432-448.
- Hazzi, O. & Maldaon, I. (2015). *A pilot study: vital Methodological issues*. *Business: Theory and Practice* 16: 53-62 (30 Mar 2015). <https://doi.org/10.3846/btp.2015.437>. Accessed 19 February 2018
- Helsper, E.J., Kalmus, V., Hasebrink, U., Sagvari, B. and De Haan, J. (2013). *Country classification: Opportunities, risks, harm and parental mediation*. <http://eprints.lse.ac.uk/52023/>. Accessed 19 February 2018
- Holloway, D., Green, L. and Livingstone, S. (2013). *Zero to eight. Young children and their internet use*. LSE, London: EU Kids Online.
- Hwang Yoori, Choi Inho, Yum Jung-Yoon, and Jeong Se-Hoon. (2017). *Parental Mediation Regarding Children’s Smartphone Use: Role of Protection Motivation and Parenting Style*. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. June, 20(6): 362-368.
- Institute of Medicine and National Research Council of the National Academies, (2015), *Transforming the Workforce for Children Birth through Age 8: A Unifying Foundation*. Committee on the Science of Children Birth to Age 8: Deepening and Broadening the Foundation

- for Success. Board on Children, Youth, and Families. Edit By LaRue Allen and Bridget B. Kelly. *The National Academies Press*, Washington, D.C.).
- International Telecommunication Union. (ITU). Geneva, July 2017.
- Jarboe, K. (2001). “*Inclusion in the information age: Reframing the debate*”, Athena Alliance at <http://www.athenaalliance.org/inclusion.html>. Accessed 22 February 2018
- Kleine, D., et al. (2014). *Children, ICT and Development: Capturing the Potential, Meeting the Challenges*. UNICEF, Florence
- Latimer, C. P. (2001). *The digital divide: Understanding and addressing the challenge*. New York: New York State Forum for Information Resource Management.
- Lenhart, A. Madden, M. Pew, 2007a, *Pew Internet and American Life Surveys* (2007a), *Teens, Privacy and Online Social Networks*, <http://www.pewinternet.org/>. Accessed 26 February 2018
- Lievrouw, L. (2000). “*The Information Environment and Universal Service*”. *The Information Society* 16
- Livingstone, S. & Bulger, M. (2014). *A Global Research Agenda for Children’s Rights in the Digital Age*. *Journal of Children and Media*. DOI:10.1080/17482798.2014.961496
- Livingstone, S. & Bober M. UK Children Go Online. Final report of key project findings, 2003 και 2005. http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs/28_04_05_childrenonline.pdf. Accessed 19 February 2018
- Madden, M., Lenhart, A., Duggan, M., Cortesi, S., Gasser, Urs. *Teens and Technology 2013*” <http://www.pewinternet.org/Reports/2013/Teens-and-Tech.aspx>. Accessed 01 March 2018
- Mansell, R. (1999). *Information and communication technologies for development: assessing the potential and the risks*. *Telecommunications policy*, 23 (1).
- McLeod S. (2017), *Developmental Psychology, Simply Psychology* <https://www.simplypsychology.org/developmental-psychology.html>. Accessed 01 March 2018
- Mills K. L. (2016), Possible Effects of Internet Use on Cognitive Development in Adolescence. *Media and Communication*, Volume 4, Issue 3, Pages 4-12, ISSN: 2183-2439). Doi: 10.17645/mac.v4i3.516
- Mitchell, K. J., & Ybarra, M. L. (2009). *Social networking sites: Finding a balance between their risks and benefits*. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 163 (1), 87–89.
- Motteram, G. (2013). *Innovations in learning technologies for English language teaching*. London: British Council National Writing Project (NWP), <https://www.nwp.org>. Accessed 03 March 2018
- OECD (2015b), *Students, Computers and Learning: Making the Connection*. http://www.oecd-ilibrary.org/education/students-computers-and-learning_9789264239555-en. Accessed 01 March 2018
- Perelman, L. J. (1992). *School’s Out: Hyperlearning, The New Technology, and the End of Education*. William Morrow and Company, New York.
- Plowman, L. & McPake, J., (2013). *Seven Myths about Young Children and Technology*, *Childhood Education*, 89:1, 27-33
- Porter, D. (2005). “*The third way and the third world: poverty reduction and social inclusion strategies in the rise of “inclusive” liberalism*”, *Review of International Political Economy* 12

- Public Health England (2013), *How Healthy Behaviour Supports Children's Wellbeing*. August. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/232978/Smart_Restart_280813_web.pdf. Accessed 01 February 2018
- Purcell, K. Buchanan, J. and Friedrich, L. (2013). *The Impact of Digital Tools on Student Writing and How Writing is taught in Schools*, JULY 16, Pew Research Center Internet & American Life Project, Washington.
- RadiumOne., Social Media Triggers a Dopamine High Neuroscience. Feeding. AMA.Org. <https://radiumone.com/>. Accessed 01 February 2018
- RSPH. *Instagram ranked worst for young people's mental health. Younger people*. 19 May 2017. Young people back RSPH call for pop-up heavy usage warning on social media in a new report. <https://www.rsph.org.uk/about-us/news/instagram-ranked-worst-for-young-people-s-mental-health.html>. Accessed 01 February 2018
- Ruttan, V. (2006). *Is War Necessary for Economic Growth? Military Procurement and Technology Development*. New York: Oxford University Press.
- SEAMEO INNOTECH, University of the Philippines, www.seameo-innotech.org. Accessed 02 February 2018
- Siraj-Blatchford, J. & Whitebread, D. (2003). *Developmentally Appropriate Technology in Early Childhood*. DATAC, in UK, Supporting ICT in the Early Years.
- Smahel, D., Helsper, E., Green, L., Kalmus, V., Blinka, L. & Ólafsson, K. (2012). *Excessive internet use among European children*. LSE, London: EU Kids Online. <http://eprints.lse.ac.uk/47344/>. Accessed 04 February 2018
- Subrahmanyam, K. & Lin, G. (2007). *Adolescents on the net: Internet use and well-being*. Adolescence, 42,659-677 ThinkB4U, Google, <https://www.google.gr/intl/en/safetycenter/resources>. Accessed 01 February 2018
- U.S. Department of Commerce, Economic and Statistics Administration, National Telecommunications and Information Administration (2000).
- UNESCO, (2013). *Toward Universal Learning: What Every Child Should Learn*, <http://www.unesco.org>, <https://www.brookings.edu>. Accessed 01 April 2018
- UNESCO's Medium-Term Strategy (2014–2021) <http://unesdoc.unesco.org/pdf>. Accessed 01 February 2018
- United Nations Regional Information Centre for Western Europe, (2017). <http://www.un.org/en/development/desa/subscribe.html>. Accessed 14 February 2018
- Van Dijck, José. (2015). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. *Technical Communication Quarterly* Vol. 24, Iss. 2.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
HELLENIC SOCIAL POLICY ASSOCIATION